Тыва республиканы
республиканскай
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 73 (15047) 1993 чылдың апрель 20, вторник

Солунга ат салган шагы 20.00. Салар өртээ 4 рубль.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

ДЕЛЕГАЦИЯ ЧЕДИП КЕЛГЕН

КЫЗЫЛ. Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. А. Бичелдейге баштаткан күрүне делегациязы Саха (Якут) Республикага албанның аян-чоруунда эвэ чедип келген. Оон составында Тыва Республиканың Дээди Совединин харысалгалыг ажылдакчылары, улус депутаттары болгаш өске-даа төлөөлекчилер чораан.

Делегация Саха (Якут) Республикага чоруп турар үеэзинде ук республиканың Чазааның болгаш Дээди Совединин удуртулгазы-биле ужурашкан база Тыва Республиканың болгаш Саха (Якут) Республиканың аразынга кады ажылдажылганы сайзырадыр, харылзааны улам быжыктырары-биле керээге ат салган.

Бистиң делегациявыс ол черге журналистерге парлалга конференциязын эрттирген болгаш дыка хөй айтырыларга хамаарыштыр тодаргай хоорулары берген.

Делегация «Якутияның алдыны» деп улуг будурулгеге, «Интерсахаювелир» деп заводка баргаш, оон ажыл-ижи-биле танышкан, Сунтаар районунге база өске-даа черлерге үнүүшкүүнүг кылган, ында ажылдап, чүрттап турар тыва чон-биле ужурашкан.

Ук делегацияның кежигүннери Кызылга парлалга конференциязын эрттирген.

(Бистиң корр.).

ТЫВА МӨГЕЛЕРНИҢ ТИИЛЕЛГЕЗИ

БРЯНСК. Хостуг хүрешке Россияның профэвилелдер төвүлелиниң бирги чери дээш ажык маргылдаа Брянск хоорайга болуп эрткен. Бо маргылдаага элээди ооллар аразынга Европа чемпионадының киржикчизи, спорт мастери Чечен-оол Монгуш (52 кг) болгаш республиканың каш дакпыр чемпиону Аяс Монгуш (100 кг) олар эки хүрешкеш, боттарының дензилеринге чемпионнаан.

Тываның бо шыырак дээн спортчулары апрель 28-те Россияның бирги чери дээш ол-ла хоорайга болур улуг маргылдаага киржири-биле ында белеткенип артканнар. Республиканың профэвилелдериниң бо мөгелерин тренер Чадамба Ооржак удуртуп чоруур.

Чогаадыкчы коллективтерде

«ТЫВА» АНСАМБЛЬ

Улустун аас чогаалының «Тыва» төвүнүң организастаалы чогаадыкчы конкурс уламчылавышаан. Анаа «Тыва» ансамбльге ажылдаар аныяк талантылыгларны шилип ап, оларның хөөмей, сыгыт, каргыраа болгаш тыва улустун хөгжүм херекселдеринге ойнаарын илередип турар. Апрель 15-те болган баштайгы конкурска 8 хөөмейжилер мөөрейлешкен. Оларның бирээзи аныяк кыс Олча Ондар. Оон түнелинде Кызылдың уран түүл училищезинин национал хөгжүм херекселдериниң салбырының сургуулу Эрес Куулар, ол-ла училищениң баян салбырындан Буян Донгак, Берт-Дагдан келген Садыг Айдын-оол шылгалданың негелделерин күүсеткеш, ийиги эвлечеге эрткеннер. Олар хөөмейлээр, хомустаар, чанзы, дошпулуурга ойнаар болгаш улустун ырларын ырлап билири-биле ылгалганнар. Конкурстың дараазында өөлчелери апрель 22-де, 26-да хөгжүм-шин театрынын 40 дугаар өрээлинге эрткилээр.

Конкурстың жюризинге «Тыва» төптүн болгаш ансамбльдин уран түүл удуртукчузу И. Лопсан, Улусчу чогаадылга база уран шеверлер төвүнүн директору Д. Монгуш, уран түүл училищезинин башкызы Т. Даваа олурушканнар. Конкурс уламчылап турар. Уран талантылыглар ук төпке кээп тайылбыр ап болур.

ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының чогаадыкчы бөлүү Н. В. Гольдун «Кезержилер» деп аттыг эрткен-барган үеринің болушкуннарын илереткен шин-биле амгы амыдыралы сойгалап көргүзерин шиитпирлээн. Бо хүннерде ук шинин белеткели чорда турар. Оон режиссеру — театрның кол режиссеру Алексей Ооржак. Шинин каасталгазын болгаш идик-хептин эскизтерин республиканың алдарлыг чүрүкчузу Валерий Шульга кылган. Музыказы Альберт Доржукчу, балетмейстери — Орлан Монгуш. Ук шинин 8 өр, чаңгыс кыс рольдарында талантылыг артистер хаара туттунган.

КҮРҮНЕ ФИЛАРМОНИЯЗЫ

Час болгаш чай — гастрольдарның таарымчалыг үеэзи. Тываның Күрүне филармониязы бо эки үеэни чөптүг ажыглап, чонга бараан болур дээш көдүрлүүшкүнүг ажылдап эгелээнин оон директору Сергей Николаевич Өлзей-оол чугаалап турар. «Саян» ансамбль барыын районнарга база Бии-Хемге ойнап чорааш эвэ келген. Олар ам Америкага көргүзер программазын дүжаап турарлар. «Аян-92» база районнарда.

Андрей Иргитке удурткан «Чалыы назын» ыры-цирк бөлүү Өвүр, Тес-Хем, Таңды районнарже үзүн хуусаалыг ойнап үнерлер. Ук бөлүк Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың референдумнарының будуузунде база оон хүннеринде Өвүр районнуң ажылчыннарынга бараан боорлар. Тыва Республиканың улус депутатынга кандидат, чогаалчы В. Серен-оолдуң дилээн өзугаар «Чалыы назын» Дус-Дагның № 86 сонгулда округунуң суурларынга сонгулда хүннеринде ойнаарлар.

ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИ

Тываның Чогаалчылар эвилелинин чечен чогаал фондузунуң чаа составы тургустунуп, рынок экономиказының үеэзинде саарылганын аайы-биле ажылдаар дээнин солуннардан номчаан силер. Баштаар черниң болгаш фондунуң даргазы Николай Куулар чогаал фондузунуң директору-шулукчу Е. Антуфьев боттуг ажылдарны чорудуп эгелээн. Тыва литература фондузунуң презентациязы субботада «Өг-бүле» ассоциациязынга эртер. Анаа республика удуртулгазындан харыысалгалыг эштер, спонсор-деткикчилер, ангы-ангы коллективтериниң төлөөлери болгаш чогаалчылар киржир. Чечен чогаал, оон өнүү-хөрөнгизи, ажыл-агыйлар-биле тудуш харылзаалар, чогаал — келир үеде чонуң алдын эртинези дээш өске-даа айтырыгларын эгезин борта салдынар. Баштайгы презентация — баштайгы деткимче, эге базым.

Болат-Демир КУДАЙ.

Арат, тараачын ажыл-агыйларда

«ИДЕГЕЛ» АССОЦИАЦИЯ: баштайгы базымнар

Амгы бо берге үениң байдалдары-биле дүүштүр ажыл-агыйны ажыктыг чорударының чогумчалыг аргаларының бирээзи — арат ажыл-агыйы дээрэки кижилер биле берген. Ындыг ажыл-агыйлар кайда-даа хүн бүрү көвүдеп, бут кырынга түрүп, улуг сорулгаларны салып турарлар.

Бистиң Чаа-Хөл район тургустунгаш чаа-ла бир чыл ажып турар. Районнуң чер реформазының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитединиң үчедунда бо хүннерде арат болгаш тараачын 45 ажыл-агый бар. Эрткен чылын 19 арат ажылдыглар турган болза, бо чылдың түгле үш айларының иштинде 26 кижи документизин доллдуруп, араттар кылдыр бүрүткеткеннер. Бо сан ам-даа немежир апаар. Ам безин кежигүннериң ниити саны 235 кижи чеде берген. Оларда ниитизи-биле 3900 гектар шөлдү, оон иштинде 638 гектар тарылга, 38 гектар сиген, 2624 гектар одар шөлүн быжыглаан. Араттарда 215 бода, 941 шээр мал, 49 чылгы база 179 хаван бар. Техника талазы-биле хандыртынганы база шору: олар 11 түүк машиналарының, дугуйлуг 11 тракторунуң болгаш көдээ ажыл-агыйның кожуг машиналарының эзлери апаргылаан.

Ажылдаа-ла чаңгыс чыл хире болган-даа болза, арат ажылдыглар эрткен чылын эвээш эвес эштти, дүктү, тараану бүдүргеннер, сигенни белеткээннер. Олар оозун совхозунга болгаш хереглээн өске-даа кижилерге саткылаан. Оон түнелинде Кызыл-оол Монгуш, Байыр-оол Шомбул, Юрий Очур-оол, Юрий Доржу, Байыр-оол Чүлдүм ышкаш араттар болгаш тараачынар чүс-чүс мундан миллион рубль чедир орулганы кирип алганнар. Оларның чамдыктары белеткээн сигенин, бүдүрген тараазын, кыргын алганы ангор өскү дүүн мынчага чедир төндүр садып-саарып шыдавайн турарлар.

Араттаарын күзээннериң документизин четчелеп, оларны деткиир, дуза чедирер талазы-биле Чаа-Хөл район чагыргазының чер реформазының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитединиң ажылдакчылары, совхозтар директорлары, көдээ Советтериң даргалары шөлдерни түскайлап, артык кыштарларны берип, деткимчени көргүзүп турар. Чер реформазының талазы-биле комитеттиң специалистери документ кылдыр ажыглаар саазынарны белеткеп, оларның алган черниң картазын шыйып, түр ажыглаар хереченнерни саадатпайн берип турар.

Арат болгаш тараачын ажылдыг коллективтериниң кежигүннериниң саны база районда чурттакчы бүрүзүнге онааштыр оларның ажыл-агыйларга киирген үлүүн (пайын) барымдаалап алырга, одар шөлү бир кижиге 32, тарылга шөлү 3-4 гектар онаажып турар. А сиген шөлүнүң онаажыр хемчээли мырыңай пат. Ынчангаш черче көдээ Советтер ону берилтер аргазын шыңгыы барымдаалап турар. А бо районда чурттавайн чораан кижилер ындыг пай алыр эргези чок. А оон кадында араттарга багай черлер бээр, оларга техника сатпас, оларны тоомчага албас чүүлдер бар. Чижээ, «Ак-Хем» совхозта араттар Ак-Хем иштинде суу келзе келир черлерни айтып, малчынарның чазаар, күзээр хоншаларын бергениниге таарымайн турар.

Бо хүннерге чедир араттар Улуг-Хем районнуң «Бүзүрел» аттыг ассоциациязынга бактаан, үргүлүү Шагаан-Арыг хоорай баар турган. Кижи бүрүзүниге ынаар баары берге. Баар-кээринің автобус өртээ безин 400 рубль ажып турар. А оларда акша, чээли, үрезин, кывар-чаар материалдар, техника дээн чижектиг база өске-даа айтырыглар хөй.

Чаа районга банк ажыдары саадап турар. Ону дүрген ажыдарын совхозтар, улуг-биче будүрүлгелер, организациялар, араттар, тараачынар четтикпейн манап турар.

Араттарның, тараачынарның, ажыл-хөрөөн сайгарар, ажылында чедер, четпестерни илередир сорулга-биле район чагыргазының чер реформазының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитеди тускай семинарны эрттирген. Арат ажыл-агыйын сайзырадыр талазы-биле республика албанының консультантызы Лариса Балчый, Улуг-Хем районнуң «Бүзүрел» арат ажыл-агый ассоциациязының даргазы Борис Бокаштай, Чаа-Хөл район чагыргазының даргазы Камбаа Биче-оол семинарта ажыктыг үүлдерни чугаалап, аргасүмени берип, сорулгаларны салганнар. Семинар соонда араттарның ниити хуралын эрттирген. Анаа организастыг айтырыгларны чугаалашкан. Араттарның ажыл-хөрөөнге дуза чедирерин, деткимче көргүзерин, оларга адаргаар, моондактаар хөөннер барын санал берген кижилер айыткан. База ол ышкаш тараачыннарның тараазын мал-маган чип, саза базып турарын, ынчалгаш аңаа хамаарыштыр торгаалдың хемчээлин доктаадырын, бойдустуң халавы-биле когарында ооц страхованнезин төлевейн турарын, араттарга дээш күрбанк дамчыштыр шилчиткен акша өске совхозтарже чоруй баарын, отчет-учет талазы-биле четпестерниң барын, чамдык араттарның, тараачынарның корумчуруму, хоойлу-дүрүмүнүг хажыда бээрин, совхозтар ядарап турарындан пай (ажыл-агыйга киирген үлүг) акшазын ам-даа төлеп бербээнин дээш, оон-даа өске маргылдаалыг айтырыгларны шыңгыы сайгарып, ажык чугаа кылгаш.

Чаа-Хөл районнуң араттарының саны өзүп, банк түдүү доступ, ону ажыдыптарының үези келгенин барымдаалаан, «Идегел» деп ассоциацияны тургузуп алганнар. Оон даргазын соңгуп алыры-биле арат ажыл-агыйын элээн шуудады берген хоочун механизатор Михаил Дугар-Сюрюн биле дээди эртемнит аныяк агроном Мерген Чечекпаа оларның кандидатуразын адаан. Долу эвес-даа болза, олар боттарының программаларын чугаалаан. Бадылаашкынның түнелинде Мерген Чечекпаа хөй санны алгаш, «Идегел» ассоциацияның даргазы болган. Оон соонда ажыл-агыйны углап-баштаар, чугула айтырыгларны дарый шиитпирлээр тааргыштырылга төвүлелин чеди кижи составтыг кылдыр бөдылап алган. «Идегелдин» баштайгы базымнары шак ынчаар эгелээн.

Мартыс ДАПЫК.

Чаа-Хөл район чагыргазының чер реформазының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитединиң специализи.

ЧУРУКТА: Марьяна Монгуш Кызылда удавас ажыглалга кирер чуртталга бажынының өрээлдеринде шеверлел кылып турар. Корзан халарның чаныга ол эртежикле келир. Хөюдугну халбыышка алгаш, калбак ханаже углаар. Ону Марьяна дескилей чаттылаптар.

— Бир өрээлди бодум хүлээнип алыр-дыр мен. Шуптузун хол-биле чаап, дескилээр. Училище дооскан, өөренген-не ажылым бо — деп, шеверлекчи чугаалады.

Нина Донгактың, Валентина Борбак-оолдуң тудугжу бригадалары улуг тудугнуң өрээлдерин хуваажып алгаш, арыглап, чугайлап, дозулап турар. Дүрген-даа, шынарлыгдаа кылыр деп сөстерни Марьянаның эштери кончуг эки билирлер. Оларның ажылы ийи ай-даа четпес, дораан доостур. База бир чаа тудугга баарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тыртырган чуруу.

ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛ ДЕҢНЕЛИН БЕДИДЕРИНИҢ ЧАА ХЕМЧЕГЛЕРИ

Россия Федерациязының Министрлер Төвүлелиниң — Чазааның парлалга төвүнүн дыңнатканын өзугаар алырга, боттаныл турар экономиктиг чаартылгаларның социал үгланыышкынын күштелдирер база чоннуң амыдырал деңнелиниң улам-на чавызаарын болдурбас сорулга-биле «1993 чылда Россия Федерациязының чоннуң айыдырал деңнелин чогумчалыг болдурарының соңгаарладып болбас хемчегериниң дугайында» Чарлыкка Россияның Президентизи Борис Ельцин бо чылдың март 27-де ат салган турган. Бюджет адырының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң талазы-биле 1-ги разрядтың чаңгыс аай тариф сетказының айда тариф ставказын (шалынын) 4500 рубль чедир бедидери түүлдүг деп, Чарлыкта айыткан. Төлөөлелге болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажылдакчыларының, а ол ышкаш шериг албаннырларының, иштики херектер органнарының аңаа болгаш дарга составының күш-ажыл төлевириниң хемчээлдеринге чогуур өскерилгелери доктааткан чурум өзугаар киирери эргежок чүтүла деп санаан көрген. «Амыдыраарының четчир бетики хемчээл дугайында» Хоойлу төлевилелин ажылдап кылгаш, ийи ай хуусаа дүргүзүнда киирип келирин Россия Федерациязының Министрлер Төвүлелинге — Чазаанга дааскан. Амыдыраарынга четчир бетики хемчээлди күш-ажыл төлевириниң, пенсияларның, социал пособиелериниң бетики хемчээлдерин үе-чадалар аайы-биле үндезининг болдуруп бедиринге болгаш эвээш хандырылгалыг хамаатыларга социал дузаламчыны бээринге социал норматив кылдыр моон соңгаар ажыглаарын Чарлыкта айыткан.

Россия Президентизиниң Чарлыкка дүүштүр 1-ги разрядтың чаңгыс аай тариф сетказының хемчээлинге студентилериниң айда стипендиязын 4500 рубль, а аспирантыларының — 9000 рубль кылдыр доктааткан. Дайын киржикчилериниң, инвалидтериниң болгаш чоннуң өске-даа бөлүктериниң, ылангыя хөй ажыктылдыг өг-бүлелериниң черче садыг хандырылгазын эжижидери, чоннуң чүрттап, аныяктарның өөренип турар черлериниң ажыл-биле ниитиниң чемненилгезиниң будурулгелериниң социал үгланыышкынын бедидип, күштелдирери көрдүүнген. Өртектериниң үндезин чокка бедиринин шеглөөр сорулга-биле ажыл-чемнин эң чугула хевирлериниң өртектерин бодуунуң эргезинде бар акша-хөрөнгилериниң хемчээлинге дүүштүр таарыштырар, а ол ышкаш чоннга чугула ачы-дуза чедириниң өртектериниң өзүлдезин кызыгаарлаар талазы-биле хемчегларны алыр эргени Россия Федерациязының күүсекчи эрге-чагырганың органнарынга тывысканы. Чаш уруг төрүүгүнгеде хары үгда бөөр пособиелериниң, азыралыкчылын оскунган таварылгада пенсияларының, бирги бөлүктүң инвалидтеричге материалдыг пособиенин хемчээлдерин база бедиткен. Эмнелгенин халас дузазын хамаатыларның алыр эргезин барымдаалап көрбүшаан, эмнелгенің албан кылдырар страхованиезинин акша-хөрөнгилериниң күсели-биле Россия Федерациязының кадык камгалалының күрүне болгаш муниципалитет албан черлерин акшалаңдырарын боттуу-биле эжижидери көрдүнген.

Президентиниң ол Чарлыкын барымдаалавышаан, «Төлөөлелге болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажылдакчыларының албан-дужаал аайы-биле шалының бедидер дугайында» доктаалды Россия Федерациязының Дээди Совединин Президиуму болгаш Россия Федерациязының Министрлер Төвүлели 1993 чылдың апрель 12-де кады хүлээп алган. Төлөөлелге болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажылдакчыларының албан-дужаал аайы-биле шалының 1993 чылдың апрель 1-ден эгелеп 1,9 катап бедээн. Бюджет адырының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң талазы-биле чаңгыс аай тариф сетказы хамаарышпас организациялардың болгаш албан черлериниң ажылдакчыларының албан-дужаал аайы-биле шалының доктаалда тодаргайлаан хемчээлди болгаш хуусааны өзугаар база бедилери көрдүнген.

«Бюджет адырының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң талазы-биле 1-ги разрядтың чаңгыс аай сетказының айда тариф ставказын (шалынын) бедилер дугайында» 1993 чылдың апрель 12-де доктаалын өзугаар Россия Федерациязының Министрлер Төвүлели 1-ги разрядтың чаңгыс аай тариф сетказының айда тариф ставказын 1993 чылдың апрель 1-ден эгелеп 4500 рубль кылдыр доктааткан.

ПЕНСИЯ БАЗА ӨЗЕР

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязында хамаатыларның назылап кырааны дээш пенсиязының хемчээлин 1993 чылдың май 1-ден эгелеп, 1,9 катап өстүрер дугайында доктаалды Россия Федерациязының Дээди Соведи бо чылдың апрель 15-те хүлээп алган. Хамаатыларның өске-даа пенсияларының адаккы хемчээлдери ол доктаалга дүүштүр база өзер.

Хамаатыларның пенсияларын чогуур үеэзинде үндүрүп бээрин үзүктелиишкин чокка хандырар сорулга-биле чоннуң социал камгалалының чер-чер органнарының ажылдакчыларының санын көвүдедир дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн Россия Федерациязының Чазаанга дагзыры чүтүла деп, Дээди Совет шиитпирлээн. 1993 чылдың августан соңгаар чоннуң пенсияларын моон соңгаар индексастаар чурумунуң дугайында санаалдарны Россия Федерациязының Дээди Совединге чугаалажып көөр кылдыр ийи ай хуусаада киирип келирин Дээди Совединиң социал политика талазы-биле парламент комиссиязынга сүмелээн.

«Мөчээн шериг албаннырларының, ада-иелериниң пенсия хандырылгазының дугайында» Хоойлуну Дээди Совет хүлээп алган, ол Хоойлу 1993 чылдың май 1-ден соңгаар күштүг болур.

«ЧЕРНИ САДЫП ЧЕРЛЕ ХОРЖОК»

Бо сөстер кымныц-даа эвес, а көдээ ажыл-агый шугумунга он-оон чылларда ажылдап келген Тыванын баштайгы эртемдеени, ветеринария эртемнериниң кандидаты, хоочун кижилеривистиң бирээзи Илья Төңгүр-оолович Кызыл-оолдуу боор чүве. Мен оон-биле чугаалажып ора, дараазында айтырыгларны салдым:

— Черле чүл бо, Илья Төңгүр-оолович, черни садыпкаш, ажык-кончаалыг-даа бооп болур, чернин эдилелн-даа эжижир, беримчелин-даа көвүдээр эвес чүве бе?

Ол элээн болганын соонда:

— Ийет, «хоржок», «ынчанмас» дээн ышкаш бадыткал чок чаңгыс талалыг хоруушкуннар кылырының орнунга «адырам, ынчанган дижик» деп, чүвени денней-лескилей бодаары база чугула болбайн аан. Чижээлээрге, черни сатыан дижик. Оны кым садып алган? Хамыктын мурцуида эң хөй акша-хөрөнгилиг, миллионнар-биле санажыр шыдал-быралыг кижилер, садып алыр. А тыва кижилерде, ылангыя малчыннар, тараачыннарда, ынча хөрөнгилиг кижилер хөй бе? Бар-даа болза, оларны салаа базып санап болур-ла боор. Че харын, ону ийи-чаңгыс кижилер хоржок-даа бол. Арат ажыл-агыйлыглар садып-даа алган дижик. Эвээш черни садып аарга, дүжүдү түгле бодунга өй, артыкшылын күрүнеге-даа, рынокка-даа садып шыдавас болза, ындыг черниң ээзинин ажыы бар бе? А хөйнү садып аарга, ийи аайлыг болуру база бар. Бирээде, оон элбек дүжүт алыр дизе, көдээ ажыл-агыйның каш янзы болбаазын техниказы херек болгай. Ону бо шагда тып-даа алза, садып алыры берге, үстүнде чугаалаанын дег, анаа миллионнар-биле санажыр чарыгдал үнер. А Тыванын чамдык шөлдериниң беримчезин аңаа үндүрген чарыгдалдарны дүүлап шыдавайн баарын амыдыралдан хөйнү көрген бис. Бисте чер бүрүзүнде-ле кара хөрзүн чок болгай. Ийиде чер садып алган кижилер кажаалааш турупкан дижик. Ынчан малчыннар канчаарыл? Мал шагның дөрт үеэзинде көжүп оттаар болгай. Ховшөлдериниң кажаалаашкынын мал одарын чайгаар-ла кыдагдап кээр. А тыва чүрттүмал ажыл-агыйы чокта Тыва бооп шыдавас. Мал-биле эдежип чоруур кижи чер садып ап, ону кажаалап алгаш, каманда-даа мандып, байып чыдавас. Малга хостуг оттаар делгем девискээр, одар болчиир херек болгай. Ынчар кээрде малчын биле тараачының аразында чорулдээ-маргылдаа дораан үнүп чыдыр.

Оон-биле кады черни хуу өнчүже хуулдуруп, садыгсаарылганын өнчүзү кылып, ажык-кончаа сүрген кижилериниң холунга каап берип, ынчалдыр самдарлаар болза, чүрттүн ниити экономиктиг лензигүүрүнүн үрелип болурунун айыылы база бар.

— Илья Төңгүр-оолович, Тыва Арат Республика үезинде черни база кажаалап, оон тараа, сиген-даа кезип ап чораан боорун амгы хоочунар-даа сактып чугаалаан, чогаалдарда-даа бижигилээн боор-дур?

— Ол дээрге ниити чонга. Тыванын девискээринге денней көөр болза, эвээш тараа, ол-ла хире сиген шөлү-дүр ийин. Оны кандыг кажаалаашкын дээр боор. Ындыг шөл аалдар хонажының чоок-кавызы апарганда, хуу чер дээш эвес, а малга тараа чиртпес дээш камгаланган арга турган-дыр ийин.

— Тывада черле садар-саарар хире артыкшылдыг чер бар деп бодаар силер бе?

— Тыва даглыг чүрт болганда, тараалан черлер конгуг кызыызын чоп билир болгай. Оон кадында Хрущев үезинде «Күр болгаш күрүккан черлерни шингээдир» чүве дээш, суг-суггат-даа чок айгадан ховуларны чер-черибиле чара тыртып каапканыныг айтырыгларны чугаалашкан. Араттарның ажыл-хөрөөнге дуза чедирерин, деткимче көргүзерин, оларга адаргаар, моондактаар хөөннер барын санал берген кижилер айыткан. База ол ышкаш тараачыннарның тараазын мал-маган чип, саза базып турарын, ынчалгаш аңаа хамаарыштыр торгаалдың хемчээлин доктаадырын, бойдустуң халавы-биле когарында ооц страхованнезин төлевейн турарын, араттарга дээш күрбанк дамчыштыр шилчиткен акша өске совхозтарже чоруй баарын, отчет-учет талазы-биле четпестериниң барын, чамдык араттарның, тараачынарның корумчуруму, хоойлу-дүрүмүнүг хажыда бээрин, совхозтар ядарап турарындан пай (ажыл-агыйга киирген үлүг) акшазын ам-даа төлеп бербээнин дээш, оон-даа өске маргылдаалыг айтырыгларны шыңгыы сайгарып, ажык чугаа кылгаш.

Чаа-Хөл районнуң араттарының саны өзүп, банк түдүү доступ, ону ажыдыптарының үези келгенин барымдаалаан, «Идегел» деп ассоциацияны тургузуп алганнар. Оон даргазын соңгуп алыры-биле арат ажыл-агыйын элээн шуудады берген хоочун механизатор Михаил Дугар-Сюрюн биле дээди эртемнит аныяк агроном Мерген Чечекпаа оларның кандидатуразын адаан. Долу эвес-даа болза, олар боттарының программаларын чугаалаан. Бадылаашкынның түнелинде Мерген Чечекпаа хөй санны алгаш, «Идегел» ассоциацияның даргазы болган. Оон соонда ажыл-агыйны углап-баштаар, чугула айтырыгларны дарый шиитпирлээр тааргыштырылга төвүлелин чеди кижи составтыг кылдыр бөдылап алган. «Идегелдин» баштайгы базымнары шак ынчаар эгелээн.

Мартыс ДАПЫК.

Чаа-Хөл район чагыргазының чер реформазының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитединиң специализи.

«МЕН-НЕ ЧӨПШӘӘРЕШПЕС МЕН».

Бо сөстерни республиканың башкылар билин бедидер институттуң хоочун башкызы Анна Михайловна Энютина бүгү коллективтиң хуралынга чугаалады. Ол дээрге Тывага хып дээн чалыы назынында келгеш, Чөөн-Хемчиктің Хорум-Дагдан эгелээш, Улуг-Хемнин, Кызыл хоорайның школаларынга ажылдап чораан, чүс-чүс тыва, орус ооллар, кыстарның башкызы-дыр. Ол шуут-ла мынча диди: «Тыва чер дег каас-чараш оран ховар. Бир эвес ону садар болза, алызы барып кандыг-бир чижек капиталистиң аспаанче киир каап бергени ол боор ийик. Чоннуң байлаан ынчаар аажылап болур бе? Бистин соовстан кээр ажы-төл канчаарыл? Мен-не черни садыг-саарылга өнчүзү кылырынга удур мен. Оон орнунга ногаа шөлдери ышкаш черлерни хөлезилеп садары ол күрүнеге-даа, хамаатыларга-даа ажыктыг болур». Кербээни чок, бодунун аллан ажыг харынын иштинде тыва чонну чонзуунуп, тыва черни чуртсуна берген бо хоочун кижи ынча дээр бүрүн эргелиг-даа, оон чөптүг сөстерингге бүзүреп, анаа каттышпастын аргазы чок.

Бистин интернационалчы коллектививис бирдеи бирээ чокка шупту черни хуужуларынга, ону садарынга удур бис, «чөпшәәрешпес бис» деп институттуң хоочун башкызы Анна Михайловна Энютина бүгү коллективтиң хуралынга чугаалады. Ол дээрге Тывага хып дээн чалыы назынында келгеш, Чөөн-Хемчиктің Хорум-Дагдан эгелээш, Улуг-Хемнин, Кызыл хоорайның школаларынга ажылдап чораан, чүс-чүс тыва, орус ооллар, кыстарның башкызы-дыр. Ол шуут-ла мынча диди: «Тыва чер дег каас-чараш оран ховар. Бир эвес ону садар болза, алызы барып кандыг-бир чижек капиталистиң аспаанче киир каап бергени ол боор ийик. Чоннуң байлаан ынчаар аажылап болур бе? Бистин соовстан кээр ажы-төл канчаарыл? Мен-не черни садыг-саарылга өнчүзү кылырынга удур мен. Оон орнунга ногаа шөлдери ышкаш черлерни хөлезилеп садары ол күрүнеге-даа, хамаатыларга-даа ажыктыг болур». Кербээни чок, бодунун аллан ажыг харынын иштинде тыва чонну чонзуунуп, тыва черни чуртсуна берген бо хоочун кижи ынча дээр бүрүн эргелиг-даа, оон чөптүг сөстерингге бүзүреп, анаа каттышпастын аргазы чок.

Бистин интернационалчы коллектививис бирдеи бирээ чокка шупту черни хуужуларынга, ону садарынга удур бис, «чөпшәәрешпес бис» деп бир үн-биле бадыладывыс.

ШКОЛАДА «БИЧЕ РЕФЕРЕНДУМ».

Номчукчу элдепсинмезин. Ие черниң салым-чолу түгле улуг кижилерни эвес, а школачы ооллар, уругларны база дувүредип турар.

Республиканың башкылар билин бедидер институдунуң бөлүк ажылдакчылары Чаа-Хөл кожуунунуң Ак-Туруг школазынга чордувус. Анаа школада төөгү башкызы Севээн Монгушевич Дугжиг-биле чер болгаш референдум дугайында чугаа болу берген үче. Ынчан хоочун башкы турган:

— А бис школаның үстүкү класстарының аразынга бо айтырыгны өөренікчилер канчаар билип турар эвес дээн сорулга-биле, «Биче референдум» эрттирдивис. — диди. Оон түнкели кандыг болганын сонгуургай бээривиске, үүү дээр силер, черни садып-саарарынга удур сезен ажыг хуузу бадылаан болду. Оларның берген харыысынын кол утказы-ла «Ие-черни канчаш садар боор, ол бүгү чоннуу болуп турары-биле ыдыктыг» дээнинин алыс ханы утказының эскербестин аргазы чок.

Чөп ҮЛДҮМ.
Сонгукчу.

КОЛ УГЛАНЫЫШКЫНЫН ТОДАРАТКАН

Хүнден хүнче амыдыралдың байдалы нарыдап, чоннуң чугула хереглениң аъш-чем, үлетпүр бараанналарының, көдээ ажыл-агый чепсек-херекселдериниң өртектери доктаал чокка өзүп турар, акшаның бот-үнези кудулаан бо берге үеде Чаа-Хөл район катап тургустунган.

Чаа-Хөл район Соведи эвелгиг сессиязына районнуң удуртулгазының бир чыл иштинде кылып чоруткан ажылын сайгарып чугаалашкан. Сактырга бир-ле чыл болгаш мындыг айтырыгны чугаалажыры эрте-даа ышкаш болгу дег. Ынчалза-даа район Соведи үеин узатпайн кылдынган, кылдынмаан ажылхеректи сайгарып, чедир кылдынмаанын депутаттарнын сессияга чалатканнарын идепкейлиг киржилгези-биле илередип, ону амыдыралга боттандырары-биле сорулгаларны тодарадыры чугула деп көрген.

Сессияга район чагыргазының даргазы, Тыва Республиканың улус депутады Камбаа Биче-оол район тургустунганындан бээр кылып чоруткан ажылының дугайында отчётту кылган.

Чаа районга коммунал ажыл-агый будүрүлгези, септелге-тудуг ужастогу, одаар үүл сайгарар контора, өрт айыыл-халаптан камгалал отряды, банк бажыңы, мал аарыгларынга удур демисел чорудар станция, чонга амыдырал хандырылга, автобус-биле харызаа чогудар ачыдуза чедирер биче будүрүлгелер, оруктар септээр участок тургузары ышкаш айтырыглар чогумчалыг шиитпирлеттинген.

Район чагыргазының даргазы сессияның киржикчилериге килдистериниң тус-тузунда чорудуп келген ажыл-чорудулгазы-биле тодаргай таныштырылганы кылып, четпестерин демдеглээн. Чамдык удуртукчуларның сула ажылдаанындан «Ак-Туруг» совхозта сүт-бараан фермазының чаа кажаазынга сүт болбаазырадыр цех тургузары, Ак-Туруг — Ооруг, Кызыл-Даг суурнуң иштин оруктарының, Чаа-Хөл школазының котельная тудуу, районга техника септээр будүрүлге, хайгаарал санитар албан черлери тургузары ышкаш айтыыглар бүтпейн барган.

Рынок экономиказыныче шилчип, өртектер кызыгаар чокка өзүп турар үеде чоннуң аъш-чем-биле хандырарының кол дөзү көдээ ажыл-агый болгай. Районнуң совхозтары 1991 чылда ажаап алган дүжүдүнден дээрбе комбинадынга дужааган кызыл-тазындан далганы ажыл-ишчилерге саткан. 1992 чылда «Ак-Туруг», «Найырал» совхозтар 1195 тонна тараазы ажаап алган, 82 тонна картофельди белеткээн. Уруглар албан черлери, эмнелге, райго 53 тонна картофельдиң шыгжамырын тургускан. Ынчалза-даа совхозтарның сан-хөө байдалы кончуг берге. Эрткен чылдың түңнели-биле «Найырал» совхоз 26,9 млн., «Ак-Туруг» 3 млн., «Ак-Хем» 1,8 млн. рубль карылгалыг болган.

Өг-бүле бүрүзү саап ижер инектиг, эътке ажыглаар малдыг, погаалыг, картофельдиг, соктап чиир тараалыг болур ажылды чорударынче район чагырыкчызы сессияның киржикчилерин кыйгырган. Эрткен чылдың төнчүзүнде районга 19 арат ажыл-агыйлар тургустунган. Оларга 2440 га тарылга, сиген кезер шөлдерни быжыглаан, 10 тракторну, 11 көдээ ажыл-агый техниказын, 2 чүүк машинаазын саткан. Чамдык араттар чээли алырынга өйлешкеш, эвээш продукцияны бүдүрүп, сайгарып турар.

Районнуң удуртукчуларындан район эмнелгезиниң кол эмчизи Б. Т. Балчыйын ажылын сессия эки деп үнелээн. Коллективин ол билдилиг удуртып, тургустунып келген берге байдалдардан боттарының күжү-биле үнер арганы тып ап турар. Чуртталга-комбинат ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлгезин ажылдап эгелээн. Оон удуртукчузунга К. К. Наградаты томуйлаан соонда оон ажылы шуудаан. Чунар-бажың, хеп чуур чер, гостиница доктаамал ажылдап турар.

1992 чылда бүрүтеттинген корум-чурум үрээшкиниериниң саны 1991 чылдаазындан өскен. Чүгле өлүрүүшкүн Чаа-Хөл суурга 2-ден 6 чедир, а хулиганнаар чорук 3 катап өскен. Амгы үеде районнуң иштики херектер килдизи кадрлар-биле четчелеттинмээн, милицияга 2 каът конторану берген-даа болза, акша-хөрөнги чогу-биле оон капитал септелгези соксаан. Бо айтырыг база бир күүседири берге айтырыг боон артпышаан.

Сессияга санал бергеннерден ургларның музыка школазының директору Каздыр-оол Бегзи район төвүнге ук школаның эргежок чугулазынга доктаап, оон турар черинiң айтырының шиитпирлээринге боттуг дузаны көргүзерин депутаттардан дилээн. Аңаа хереглээр акша-хөрөңгини чогуур черлерге чедип турган, тып алганын ол шыныктаан. Районнуң көдээ ажыл-агый эргелениң начальниги Владимир Шойзал четпестериниң чылдагааны удуртукчу кадрларның негелде чогунда дээрзинге доктааган. Хар адаанда кирген 500 га тараа, 100 га кукуруза чүгле бо чылдагаан-биле болганын айыткаш, харын мыңай «Ак-Хем» совхозтуң директорун, кол инженерин солуур ужурга таварышканын чугаалаан. «Найырал» будүрүлге каттыжыышкынының директору, Тыва Республиканың улус депутады Алдын-оол Тюлюш районнуң көдээ ажыл-агый килдизиниң ажылдакчылары, үш совхозтар директорлары аразында дугуржулга кылып шыдавас, дем чок ажылдап турарынга доктааган. Оон чылдагааны-биле дүжүт четче ажаттынмаанын, сүт болбаазырадыр цех безин тургузуп күш четпейн барганын шүгүмчүлээн.

Чаа-Хөл суур чагыргазының даргазы Зоя Монгуш, район чагыргазының даргазының оралакчызы Николай Монгуш район төвүнде одаарга айтырынче кичээнгейни амдыгааштан углаарын, сантехник специалистерниң солчур чоруунуң ажылга бөгай салдарлын, аныяктар ортузунда ажыл чорудар клубтуң бичинзин, школаларда өөредилгеден дашкаар ажыддың сулазын, үстүнден келген айтыышкыннарның, килдистер удуртукчуларының харыысалга чогу-биле чогуур деңнелге күүсеттинмейн турарын чугаалаанар.

Санал бергеннерин кол вуруузу К. Д. Биче-оол баштаан район чагыргазы эрткен бир чылда шимчеңгир, ажылишчи, тура-соруктуг ажылдаанынга үнелелди берип, моон соңгаар чүү кылырының кол угланыышкынын тодаратканнар.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле тодаргай хемчеглерин айыткан доктаалды сессия хүлээп алган.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Советтер амыдыралы

ЧЕДИП КЕЛГЕШ ЧУГААЛАЖЫП БОЛУР

Республиканың чонунда Президент Ш. Д. Ооржактың ажыл-чорудулгазын деткиирдаа база аңаа удурланыр-даа кижилер барын чажырган канчаар. Бистиң идеген, бодап турарывыс-биле алырга, сөөлгүлериниң саны баштайгыларынга көөрде эвээш болгу дег. Ындыг-даа болза шүгүмчүлекчилериниң бар болганынга, харын-даа өөрүүр ужурлуг бис, ол дээрге кижилерниң бодал чок эвезинин, чүү-даа «деткидивис» дээр совет чаңчылдан адырлыг турарының херечизи-дир эвеспе. Ам кижилер хүлээп көөр чүүлдерин деткиир, а сагыжынга кирбес чүүлдерин хая көрүп, сестип олурбайн, дорт шүгүмчүлептер апарган. Ынчангаш черле Президентиниң кылып чорудуп турар ажылдарынга хамаарыштыр оон чоок хүрээлелинде кижилер-биле чугаалажыр сорулга-биле чоок-та чаа бистиң корреспондентивис Президентиниң юридиктиг эйтырыглар талазы-биле төвүлекчизи А. С. ООРЖАК-биле чугаалашкан.

— Александр Санчаевич, Президент болгаш оон чоок кижилери дыка четпес ажылдап турар деп чамдык улустуң бодалынга хамаарыштыр үнү чугаалап болур силер?

— Президентиниң эрге-дужаалга олурганындан бээр база чаа Чазакты тургусканыдан бээр ам таптыг-ла бир чыл четкен болгай. Ол кыска үениң иштинде, мен бодап көөрүмге, Президент болгаш оон удуртуп турары Чазак дыка хөй ажылды кылган. Оон түңнелинде чоннуң социал байдалын камгалаар талазы-биле бисте черле чүгээр болган.

Бистин республиканың чону аш-чутка-даа таварышпаан. Эрткен чылдың бойдус-байдалы багай-даа болган болза, мал чемин колдуунда ажыл-агыйлар эвээш-бичеп-даа бол белеткеп алган. Ынчалза-даа чамдык көдээ ажыл-агый будүрүлгелери боттарының ажыл-агыйжы эвес, шүүшпен, чалгаа чоруубиле мал чемин белеткеп албааны хомуданчыг. Ол дугайында Чазактың отчёдунда болгаш көдээ ажыл-агый министриниң иletkелинде (сессияга) тодаргай айтып турду. Президентиниң болгаш Чазактың күженишкини-биле республикага чоннуң бирги хереглелдеринге ажыглаар аъш-чемнин курлавыры эрткен чылын кудулаваны чоннуң социал камгалалын сагыш човагыр тутканының херечизи-дир. Ынчангаш Президентиниң талазындан чедир ажылдавайн, үнү-даа кылбайн турар дээрзи шын эвес деп бодаар мен.

Чүртта иниитизи-биле саидараан анархия үезинде бистиң Тыванын Чазаа, оон Президентизи ол байдалдан үнер талазы-биле болгу дет хемчеглерни ап келген-даа, ап турар-даа. Бистиң республикавыста улуг бүдүрүлгелер, аъш-чем болбаазырадыр черлер чок, хөй-хөй бензин болгаш еске-даа кывар-чаар материалдарны ескээртен кирер сөөртүп турарывысты утпас болзувусса эки боор.

— Силер Президентиниң чанында шору ажылдай берген болгай силер. Баштайгы көрүш-биле Президент болгаш Чазак даргаларынга кыска характеристикадан берип көрүнерем, Александр Санчаевич.

— Мен Президентиниң чөвүлекчизи болуп 8 ай иштинде ажылдап тур мен. Президентиниң-даа, Чазак кежигүннериниң-даа дугайында багай чугаалаар чүвем чок. Мен Президентиниң хоойлудүрүм талазы-биле кол чөвүлекчизи болгаш аңаа чоок кижилериң бирээзи деп бодумну санап көөр болзумза, частырыг турбас боор. Чүге дээрге Президентиниң арыг аппарадында 8 кижиниң бирээзи мен. Бо-ла ажылдап келген үемде, Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржакты улуг эрудициялыг, быжыг билиглиг экономист, ак сеткилдиг, чонга ээлдек кижи деп билген мен. Шериг-оол Дизижикович коллективтиг удуртулгага ынак, Чазак кежигүннери-биле үргүлүү сумележир, оларны ажок кичээнгейлиг дыннаар кижи. Мен ону шыырак ажыл-агыйжы кижи деп санаар мен. Чүге дээрге улус ажыл-агыйының бүгү адырларын эки билир, адаандан эгелеп ажылдап келген кижи-дир. Практиказы улуг болгаш бо гар ажылды шыдап турар дарга бо.

Шериг-оол Дизижиковичбиле ажылдаарга кижиге чиик, ажылдакчыларын арга-сүмезин дыннаар, ону анализтээр кижи. Бо үениң иштинде чаңгыс-даа ажылдакчыны ажылдан үндүрбээн, а херек кырында бодунга онаашкан хүлээлелерин орта күүсетвес, харыысалга чок кижилер аппарат иштинде болгаш чамдык министерстволарда чок деп болбас.

Чамдык кижилериң аразында Президентини каржы, хамык чүвени бодум билир мен даар деп чугаа-биле чөпшээрежир барымдаа чок. Чүге дээрге оон бодунуң ажыл-чаңында чүвени алгырып чугаалаар чаңчылдыг кижи. Оны каржы деп болбас. Чамдык таварылгаларда негелде, айтыышкынны күүсетпейн турар кижилерге чогуур шын негелдени салып турбайн канчаар. Орта бистериң хомудап, хорадаан херээвис чок, бодувус буруулуг бис.

— Президент бодун долгандыр янзы-бүрү кижилер чыып алган деп чугаалар чоруп турар. Ол дугайында үнү чугаалап болур силер?

— Ындыг чугаалар бар, а харын-даа солуп, сеткүүлгедээ үнүп келген турар чүве. Чоокта чаа «Тувинская правда» солунга төөгү эртемериниң кандидады О. Толгар-ооллуң чүүлүнде Президент аш чарлаан ооларны Чазак черинде улуг ажылдарда тургускан деп турар. Чазакта ол бөгүнде аш чарлап турган ооллардан кым-даа чок. Чазак черинде партия шугумунга ажылдап чораан каш кижи бары шын. Оларның иштинде Шыырап, Очур-оол болгаш өскелер-даа бар чүве-дир.

Мен Очур-оолду эки билир мен, болу көдээ ажыл-агый эртеминиг кижи-дир. Бүгү назынында көдээ ажыл-агый шугумунга ажылдап келди, партия шугумунга ажылдап турган үезикде көдээ ажыл-агый харыылаар черлерге ажылдап келди. Мен ол кижиниң реформага-даа, хуужудулгага-даа, хуу өнчүүнүн-даа хевирлериниге удур турганын дыннаваан-даа, көрбээн-даа мен.

Президент ук кижилерни ажылга алырда, оларның кижи мөзүг-шынарын, профессионал деңнелин өөренип көрген чүве ыйнаан. Ында багай чүү деп. Коммунист чораан кижи күрүне албан черлерине ажылдавас деп кайда-даа айытпаан болгай. Од дугайында кижилериң эргелери камгалаар талазы-биле бүгү делегей конвенцияларында-даа болгаш өске-даа хоойлуларда айытканын ёзугаар оларның эргелерин күрүне камгалаар ужурлуг. Ынчангаш «кызыл-хүрен» деп кыйгырыгны шуут утканы дээре. Ам ол лозунгуң ужур-утказы читкен деп болур. Чазакта-даа, өске-даа күүсекти органнарда янзы-бүрү партияларның төлээлери бар. Мен безин Россияның Социалистиг партиязының кежигүнү мен, Президентиниң шугумун долузубиле деткип турар мен.

— Президент Чазактың составында бодунуң чангыс черчурттугларын киирип ап турар деп чугаа база бар. Мону үү деп санаар силер?

— Мен бодап көөрүмге, ындыг чугаа-соот аңаа хоозун чүве-дир. Чазактың составында бүгү районнарның төлээлери бар. Чижээ, чазак даргазының бирги оралакчылары Салчак, Оюн Каа-Хем, Таңды районнуң кижилери-дир, чазак кежигүннери Сарбаа, Комбу, Очур-оол, Шыырап, Ондар, Кара-Сал, Монгуш, Даржай, Удумбара болгаш өске-даа министрлер Тес-Хем, Бай-Тайга, Өвүр, Улуг-Хем, Каа-Хем районнарның төлээлери-дир. Барыын-Хемчик чурттуг сайыт үүгле Д. Х. Ооржак бар-дыр. Ынчангаш буу-хаа чүве даан салыр чүвени соксаткаш, аңаа тайбын, бүгү күштү демнежип тургаш, экономиканы өрү тыртар, кризистен уштунарын оралдажып ажылдаары чугулу деп бодаар мен. Чер-чер чагыргаларының даргаларын томуйлаарда, Президент оларның профессионал мергежилин өөренип көрген, ол ышкаш районнуң байдалын эки билир кижилерни томуйлаан болгаш өске черлерден таныш-көрүш, тала-дугай тыртып аппарын даан кижилер херек кырында чок.

— Кыдыындан көөрге, чөвүлекчилер орта ажыл кылбас, районнар үнмес, үнү канчап турары орта билдинмес хевирлиг болуп турарын чажырган канчаар. Ындыг бодалдар чонда хамаанчок. Чазактың аппарадында безин бар. Чөвүлекчилериниң ажылынга хамаарыштыр кыска тайылбырдан берип көрүнерзе кандыгыл, Александр Санчаевич?

— Чөвүлекчилер институдун Президент эрге-чагыргазын киирген соонда турткан. Бөгүнде Президентиниң аппаралында 8 кижи ажылдап турар бис. Оон иштинде 4 чөвүлекчи бар, аныяктар талазы-биле чөвүлекчини министерствону тургусканы-биле кызырып каапкан чүве. Чөвүлекчилериниң функция, хүлээлгези чүл дээрге, моон дугайында допчу тайылбырны берзе чугула боор. Хамыктын мурнунда чөвүлекчилер Президентиниң эртемге үндезилээн социал-политиктиг шугумун тудуп, янзы-бүрү айтыыглар талазы-биле принциптерни ажылдап кылыр улус дээрзин демдеглезе эки. Ынчангаш Президент бодунуң чөвүлекчилериниге эртем чадалыг кижилерни алганы аңаа эвес. Ам бөгүнде дөрт чөвүлекчиден 3 кижи юридиктиг, экономика болгаш медицина эртемериниң кандидаттары. Иниитизи-биле Чазак черинде, Президентиниң аппарадында 7 эртемден ажылдап турар. Алыр шалыны база бичин өрү. Оон башка ол эрге-дужаалдарга эртемденнер, мен бодаарымга, ажылдавас-тыр ийин.

Чөвүлекчилериң аайы-биле алыр болза, кылыр ажылдары мындыг: эрге-хоойлу талазы-биле чөвүлекчи республиканың суверенитедин быжыглаар талазы-биле политиканы ажылдап, күрүне тургузуу-биле холбашкан айтыыгларны сайгарар болгаш республиканың хоойлудүрүмүнүң үндезин шынарын экижидер политиканы чорудар, Националдар аразында болгаш иштики политика талазы-биле чөвүлекчиниң (В. Б. Багай-оол) хүлээлгезинге националдар даргазының политиканы болгаш иштики байдалдарны анализтеп, ук политиканың концепциязын ажылдап кылыры хамааржыр. Социал камгалал болгаш өг-бүле, ие-чаштарның эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле эртемге үндезилээн политиканы чорудары чугула. Ол адырны медицина эртемериниң кандидады Л. С. Эрдынеева башкарып турар. Экономика талазы-биле айтыыгларны харыылап турар кижи Юрий Георгиевич Полулях база экономика эртемериниң кандидады.

Иниитизи-биле Президентиниң чөвүлекчилери өткен чылдың иштинде дыка хөй ажылдарны херек кырында кылганнар. Бир эвес дадагалзап, бүзүревейн турар улус бар болза, чөвүлекчилерге чедип келгеш, чугаалажып болур. Хоойлу-дүрүмде чөвүлекчилер чон мурнунга отчедуп бээри көрдүүмээни-биле боттарының отчедуп тускай бербейн турган. Ындыг-даа болза солуп, сеткүүлге тускай чугула айтыыгларны кедүрүп бижип турган болгай. Ынчалзажок чөвүлекчилер чон ортузуче хөй кирип, харыылап турар айтыыгларының политиказын анализтеп, республикада иниити байдалды тайылбырлаар ужурлуг. Бо талазы-биле бистиң четпес ажылывысты миниир ужурлуг бис.

Чазактың чонга болгаш Дээди Советке берген отчедунда сан-түңнери допчу берген. Оон иштинде Президентиниң чөвүлекчилериниң үлүг-хуузу база айыттынган.

КҮШТЕЛДИРГЕН

Таңды районнуң «Россия» совхозунда ажылдап турар хоочун юрист, мал ажылының талазы-биле комиссия кежигүнү Александр Кан-оолович Контролёвка ужуражы бээримге, бодунуң ажылхерээниң дугайында кысказы-биле мынчаар чугаалай-дыр: «Бистиң совхозтуң малчыннары, хойжулары, тускай эртемнигленген малдың баш санын чылдан чылче кудулатпас дээш кызымаккай ажылдап, оон чаш төлүн онча-менди ажаап алырынче чугула кичээнгейни салып турар. Сөөлгү үеде малмаганның өзүлдезин болгаш когаралын ыяк билип алыр сорулга-биле отчёт-учётту күштелдирбишаан. ай бүрүзүнде хойжулардың, малчынарның турлаг-хонаштарынче тускай комиссия үнүүшкүннерни чорудары чаңчыл болу берген. Шак мынчаар хыналдалыг ажылдаарга, малчыннын-даа, хойжуның-даа бодунга негелдези улгадыр, сонгуулгалы бедиир чүве-дир.

Мал оорлары-биле демиселди күштелдирген бис. Ынчалзадаа чамдык малчыннарның ажылынга ээ-харыысалга чогун кажар, овуузунуг оорлар ажыглап турары чажыт эвес. Чижээ, «Россия» совхозтуң бызаа кадарчызы Мария Ойдуп-оол 16 бызааны оорлатканы илерээн. Оон орнунга бодунуң бир инээн совхозка берген болгаш шалыныңың 20 хуузун ай санында тыртырар кылдыр райоинуң улус суду тускай доктаалды үндүрген. Ол-ла совхозтуң малчыны Коммунист Самдарак бодунуң хүлээп алган инектериниге хамаарыштыр хүн бүрүде кичээнгей салбайн, мал ажылын суларатканы. «Россия» совхозка 26 муң рубль когаралды чедирген. Бо малчын база-ла бодунуң ай санында алыр шалыңыдан 20 хууну тыртыраарын районнуң улус суду шиитпирлээн.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

ХАМААТЫЛАРНЫ МАНАП ТУРАР

«Чөөн чүк» («Восток») деп чек-инвестиция фондузу тургустунгандан бээр элээн үе эрткен. Хамаатылар алган чектерин шын ажыглаарынга кандыг дузаны чедирип турарын журналист Алексей ДУГЕРЖАА фондунуң удуртукчузу Александр Оданович ХЕРТЕКТЕН сонуургап айтырган. Аңаа допчу тайылбырны моон адааанда парладывыс.

Айтырыг: Силерниң удуртуп турар фондуңар кажан тургустунган ирги?

Харыы: Фонд үш ай бурунгаар ажылдап эгелээн. Баштай куруг черге ону тургузары дыка берге болган. Ажыл база көңгүс чаа.

Айтырыг: Фондуда чеже кижи ажылдап турарыл? Чажыт эвес чүве болза, фондуңарның саң-хөө байдалы кандыг ирги, хамаатыларның холунда ам-даа бар чектерни садып алырынга азы акциялар-биле орнаарынга фондунуң бар хөрөнгизи чедер бе?

Харыы: Фондунуң бодунда сес кижи ажылдап турар. Районнарда агентилери база бар. Ынчаарга хамаатылардан чектерни орнаг азы садып алырынга бистиң фондунуң акша-хөрөңгизи болгаш үнелиг саазыннары — акциялары бүрүн четчир. Чек-инвестиция фондузу амгы үеде бут кырынга туруп, улам-на быжыгып эгелээн деп бадыткап болурунуң барымдаазы бар. Фондунуң саң-хөө болгаш өске-даа материалдыг байдалының быжыгары — Тываның бүгү хамаатыларынга ажыктыг болур.

Айтырыг: Чек-инвестиция фондузунуң ажылының кол угланыышкыннарын хамаатылар билип алыр кылдыр ол дугайында делгереңгей кылдыр чугаалап берип болур силер бе, Александр Оданович?

Харыы: Күзелдиним-биле чугаалап берип болур мен. Бистиң «Чөөн чүк» деп адаан чектиг инвестиция фондувус хамаатыларның чектеринге бодунуң акцияларын орнаар талазы-биле **бижидилгени ам-даа үргүлчүлеп, хамаатыларны манап турар.** Бистиң фондунуң адрези: **КЫЗЫЛ ХООРАЙ, КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, БАЖЫҢ № 30,** республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң бажыңы, кабинеттер № 8, 9, 10 болгаш 16, телефону 2-11-51. Бижидилгени Өвүр, Эрзин, Тожу. Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл районнарга харызаа ажылдакчылары болгаш күрүне страхованиезиниң агентилери, а ол ышкаш Кызыл, Чаа-Хөл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чеди-Хөл, Тес-Хем, Сүт-Хөл, Таңды районнарга — фондунуң агентилери, бүгү районнарда эт-хөренги эргелеп башкарар комитеттер боттандырып турар. Ынчаарга фондунуң ажыл-чорудулгазында кол чугула угланыышкын — ол дээрге Тываның бодунуң фондузу-дур. Биригээр чугаалаарга, чоннуң бодунуң фондузу-дур.

Айтырыг: Фондунуң кол-ла сорулгазының дугайында чугаалап көрүңерем.

Харыы: Фондунуң кол сорулгазы — хамаатыларның хуужудулга чектерин чыып алгаш, чоннуң бодунга ажыктыг кылдыр ук чектерни сайгарып бээри-дир. Эвээш эвес чектериниң Саян артынче шагда-ла ажып чоруй барганы, амдаа чоруп турары дыка хомудан-чыг-дыр.

Чек — ол дээрге акша эвес, а Россия Федерациязында турар эт-хөренгиге хамаарыштыр чоннуң үлүү-дүр. Ынчангаш чекти ажыктыг кылдыр шын ажыглаар төлээде, бистиң фондунуң акцияларынга орнап алыры кончуг күзенчиг. Чекти амга чедир ажыглаарының үш аргазы бар. Бирээде, садары, ийинде, кандыг-бир чаңгыс бүдүрүлгениң акциязын садып алыры, үште, инвестиция фондузунуң акциязынга орнап алырыдыр. Оон ыңай чек-инвестиция фондузу хамаатылардан чектерни (ваучерлерни) акша-биле садып ап база болур. Чек өртээн хамаатылар-биле дугуржур апаар.

Хамаатылар бодунуң чектерни хуу кижилерге садыптары черле күзенчиг эвес. Ийе, 3 муң рубльге чекти садыпкан дижик, а бо үеде ол акша-биле чүү канчаарыл ынчаш? А бир бүдүрүлге чериниң акциязын садып алган дижик, даарта ол бүдүрүлге хоозураашкынга таваржы бээр болза, акция ээзи кижи куруг калыр апаар. Ынчангаш чекти эң-не эптиг ажыглаарының аргазы —бистиң фонд-биле харылзааны тудары, биргээр чугаалаарга, оон акция деп үнелиг саазынынга ваучерлерни орнаары-дыр ийин. Хамаатыларның чектерин фонд чыып алгаш, оон-биле бедик орулгалыг 200-300 ажыг бүдүрүлгелериң акцияларын садып алыр болгаш ол-ла акцияларның эдилекчизи болу бээр. Ук бүдүрүлгелериң чамдыызы хоозурай-даа берзе, оларның кол нуруузу орулгалыг болур. Ынчангаш фондуга ортумак чергениң орулгазы магадыларлыг турар.

Айтырыг: Силериниң фондуларның материал-техниктиг хандырылгазы кандыгыл, Александр Оданович?

Харыы: Телекоммуникациялыг харылзаа системазының техниказын бистиң фонд удавас калбаа-биле ажыглап эгелээр. Ынчангаш Россияның кайы-даа булуңу-биле ол системаны дамчыштыр харылзааны тудуп, чогуур херектиг медээлерни ап, сайгарыптар аргалыг болур.

Айтырыг: Фонд амгы үеде кандыг бүдүрүлгелериң акцияларының эдилекчизи болуп турарыл?

Харыы: Дараазында бүдүрүлгелериң акцияларын — «ЗИЛ» деп акционерлиг нинтилелдиң, «Уралмаш» акционер нинтилелдин, «Первоуральский новотрубный завод» акционер нинтилелдин, «Струнниская мануфактура» акционер нинтилелдин, «Уралтрубосталь» акционер нинтилелдин болгаш оон-даа өске. Бо чылдың майның эгезинде Сургуттуң нефть болбаазырадыр адырларының акцияларын фонд садып алыр деп турар. Бир эвес хамаатылар бистиң акцияларывысты бижидип алыр болза, мээң адааным ол бүдүрүлгелериң акцияларының эдилекчилери болу бээр.

Ынчаарга акцияга бодунуң ваучерни орнап алган кижи ук акцияны ажыглап шыдавас болу берзе, канчаарыл деп. хамаатылар айтырып турар. Ындыг акцияларны ол кижиниң өг-бүлезиниң өске кежигүннеринге дамчыдып бээр. Бо таварылгада чек орнунга хереченнел алыр апаар.

АЛДЫН ХАЛЫЫНЫ

Кызыл районнуң экология эргелелиниң база В. Ф. Хомченковтуң удуртуп турары алдын казып тывар «Алдын» артельдиң аразында чаргыны суд дамчыштыр көөрү алды ай ажыг үе иштинде улаштылап тур. Шак мындыг чаргычаалы канчап тыптып келгенил? Кунгуртуг суурнуң төөн талазында 20 километр хире черде бо артельдиң Эми участогу бар. Районнуң экология эргелели ук участокту хынап көргеш, акт тургускан болгаш бо талазы-биле доктаал хүлээп алган турган.

Районнуң экология эргелелиниң тургускан комиссиязы 1992 чылдың октябрь 8-те Эми участокка хыналда чорутkан. Ол хыналда үезинде илерээни болза, «Алдын» артельдиң Эми участогу бо девискээрге алдын тывыжы чорудар эргежок чугула чөпшээрел бижик чок хирезинделе алдын тывыжы чорудуп эгелээни бадыткаттынган. Шак мындыг хажыдыышкыннарның түңнелинде Балыктыг-Хем болгаш Эми хемнериниң суун аажок хирлендирген.

Алдын казып тывар черин «Алдын» артельдиң Эми участогунга тускайлап бербээни, Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар министерствонуң чөпшээрели база ол ышкаш сугну тускай сорулгага ажыглаар дугайында кандыгдаа чөпшээрели чок болганы хыналда кылган үеде илерээн. Бо үстүнде айытканым документилер чок болганы-биле 2,4 гектар черге алдын тывыжы чорутkаны хоойлуга дүүшпейн турар деп санааш, районнуң экология эргелели чер болгаш суг курлавырларынга «Алдын» артельдиң чедирген когаралы даәш 1351016 рубльди төлээр кылдыр негелдени судка киирген болгаш ук артельге 500 муң рубль түүнүг торгаал онаагаан турдувус. Бистиң негелдевистен «Алдын» артель ойталап каапкан.

Эрткен чылдың декабрь базаа бо чылдың январь айларда Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунуң хуралы беш удаа болду. Бистиң ол негелдевисти арбитраж судунуң даргазы Г. П. Стародубцева, судьялар Б. М. Соскар, Л. С. Маркина составтыг көрген. Бистиң негелдевисти көрүп турар үеде ук айтырыгны долу хемчээлдиг көрбээни база каяа-даа хамаарышпас эксперттерни чалап киирештирбээни база алдеп чүве-ле болгай. Ынчангаш бистиң эргелелдиң негелдезин хүлээп албайн барды. Бо херекке дүүшпес хоойлуждулга актыларын болгаш Күрстандарттарының үүлүдерин удуртулга кылгаш, бистиң негелдевисти хүлээп албайн барды ышкаш ийин. Ынчангаш Россия Федерациязының Дээди арбитраж судунче бистиң негелдевисти катап көөр кылдыр хомудал киирген бис.

Шак мындыг маргылдаалыг чаргы-чаалы канчап тыптып келгенин солуунуң номчукчулары-даа сонуургай бээр чадавас боор. Херектиң ужуру мындыг. 1992 чылдың чазынында «Алдын» артельдиң даргазы В. Ф. Хомченков Эми участогун ап тура, тус чер болгаш район чагыргаларынга сан-хөө талазы-биле база материалдыг болгаш транспорт ачы-дузазын чедирер мен деп дыка-ла аазаашкын кылган турган кижи. Ынчалза-даа ол эткен сөзүнге эз болуп шыдаваан.

Кунгуртуг суурнуң чурттакчылары В. Ф. Хомченковтуң хоозун аазаашкынарынга мегелеткенин ам кээп биле берген. Алдын казар улус боон алгаш, бойдус камгалалының болгаш чер ажыглаарының хоойлуларын ук артель хажыдып турары база илереп келген. Бо айтырыг талазы-биле Кунгуртуг суурнуң чурттакчыларының чыыш хуралы чеже-даа катап болган. Бо чылдың февраль 18-те болган шак ыдыг чыыш хуралга район чагыргазының төлээлери база ук артельдиң удуртукчулары олурушкан. «Алдын» артельге алдын казар чер участогу бээриңден ойталаар дугайында шиитпирин ол хуралга хүлээп алды. Ол шиитпирин Кунгуртуг көдээ Соведи база бадыткап берди.

Шак мындыг шиитпир хүлээп алдынган соонда, бо артель бодунуң чер казар техниказын болгаш чүүгүн Кунгуртуг суурну тавартыр айыыл чок чорук органнарының чепсегленген ажылдакчыларының камгалалы-биле эрттирип турар болу берди. Ынчангаш байдал моон-даа нарыыдап болур хире. Бо чылдың март айда алдын казар «Алдын» артельден район чагыргазынга чагыг кирген. Ында чер тускайлап бээрин дилээн. Ынчалза-даа шак мындыг чаргы-чаалыны хөрлөөлетпейн, эгезинде-ле эпчөп-биле дугуржуп аптар арга В. Ф. Хомченковка турган болдур эвеспе.

Владислав КАНЗАЙ.

Кызыл районнуң экология эргелелиниң начальниги.

Бойдус болгаш кижи

КИЖИ БҮРҮЗҮНҮҢ ХЕРЭЭ

Районнуң экология болгаш бойдус курлавырларын камгалаар талазы-биле эргелели бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларны күүседири-биле өткен чылын чамдык ажылдарны кылган.

Бай-Тайганың девискээринде черлик дириг амытаннарның янзы-бүрү хевирлери өскүс эвес. Оларны хайгаарап, камгалаары-биле чыл дургузунда чеорби бир удаа рейдиин организастаан. Ол үнүүшкүннерниң үезинде аныыр чурумунуң хажыдыышкыннары илереттинмээн. Оон чылдагааны районда төтчеглекчилер ховар болуп үрарында. Ындыг-даа болза, балыктар үүргенелеп турар үезинде Хемчик, Алаш хемнерге балыктаарының чурумун хажыткан төтчеглекчилер туттурган. Дыка хөй хамаатылар балыктавас үеде хоруглуг херектеллерни ажыглап турганын илереткен. Кара-Хөлге тос хамаары туттурган, оларга бурууладыр протоколдарны тургускан. Кылымал бир боонуң хаарган. Олар колдуунда Ак-Довурак хоорайдан келген улустар болган.

Районнуң арга-арыгларын, үүнүштерин камгалаар, хайгаараар; катап тургузар талазы-биле ажылдарны чорудуп турар бис. Чыл санында-ла 30 га черге чаш ыяштарны тарып турар, оон хемчээли беш чыл дургузында 75 га чедер. Үнелиг кат-чимистиг, чыжыргана дээн ышкаш үүнүштерниң камгалалыыче, оларны үрегден, кадын чыырының чурумун үреэннерни илередиринче сагышты салып келген. Чыжыргананы чыырының чурумун хажытканнарны ажыга торгап турар бис. Ындыг хажылыышкыннарны К. Сарыг-Довгак, Х. Хиолигоол, Х. Допчут-оол, Х. Караоол кылган, хөй түлүг ажыга тоотаткан.

Бай-Тайганың девискээринде бойдустуң ыдык хайыралы болур аржаанар эвээш эвес. Оларга шаандан бээр тывалар кирип, кадын экиртип, быжыглап ап келген. Анаа сураглыг Шивилиг, Шыңдазын, Бел, Дустуг-Хем аржаанары хамааржыр. Сөөлгү үеде оларның ат-сураа чуртта алгаан, ынчангаш орта эмнедип кээп, кадыын быжыглап ап турарларның саны дыка көвүдээн. Бойдустуң бо хайырлаан эртинезин бистиң амгы болгаш келир үеде салгалдарывыска арттырып каар сорулганы салгаш, бистиң эргелел оларны камгалап кадагалаарынче улуг ачы-чөөнгейни салып келген. Тыва улустуң чаагай чанчылдарынга чоонуу кижизидери-биле Шивилиг аржаанында бурганның овур-хевирин тудуп кылган. Аржаанны дыштанып келгеннерге таарымчалыг кылыр, санитарлыг байдалын эжижилер дээш хемчегларни алган. Оон түннеллери батай эвес болуп турар.

Бо чылын Бел аржаанынга элээн түүлдерни кылыры «Кызыл-Даг» совхоз, ыыда суур чагыргазы планнап алган.

Бойдустуң бир онзагай байлаа — Сарыг-Хаяның чонар-дажы болур. Көп-Сөөктүң уран-шеверлери оон-биле янзы-бүрү черлик болгаш азырал дириг амытаннарның хевирлерни амыдыралчы, чоотаадыкчы, тоолзуг аян-биле кылгаш, чуртка, делегейге мастерлер боттары-даа, хайгамчыктыг будумел — чонар-даш-даа алдаржаан. Бо байлак эртинени камгалаар, чеже хире кулавыр барын тодарадыр, оон өртекүнезин доктаадыр, казып алырын чурумчулар дээш ажылдарны чорутканы бис. Бо дугайында айтырыгны районнуң Советинге, район чагырганынга тургузуп чугаалашкан. Чонар-даштың туралаан-на кижи казып алырын болдурбас, оны камгалаары-биле тускай таныылды тургускан, орта талаан акша-көпеенти берген. Ындыг-даа болза, амга чедир оон кулавыры тодараттынмаан, оны садарының өртээ доктааттынмаан болуп турар.

Сарыг-Хаяның чонар-дажынга хамаарышкан айтырыгларны чогумчалыг шинтпирлээринге деткимче, дуза көргүзүнге, сумелер кадарынга хамаарышкан бижикти Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурда чоннуң уран кылыглар талазы-биле төптүң даргазы С. Х. Кочаага, Тыва Республиканың Чурукчулар эвилелинин баштаар черлиин даргазы Т. Ч. Ондарга, республиканың уран чурулга мастерскаязының директору П. В. Кудояровага чоруткан бис.

Чонар-даштың кандыг-даа чөпшээрел чокка казып алыр, үрегдээр чоруктар бар болуп турар. Сөөлгү үеде ийи кижи туттурган, оларны торгап, хемчээн алган.

Районда хайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг, анменнег, балык-байланныг черниин бирээзи Кара-Хөл болуп турар. Ынчангаш ол байлакты хумагалап, өстүрер сорулганы салгаш, бистиң эргелел оны тускай камгалалдыг чер кылдыр бадылап бээрин бодуустуң министерстковустан дилээн бис. Оны чогумчалыг кылдыр шинтпирлээн.

Бай-Тайга, шынап-ла, бай оран, ол дээрге республиканың чараш бойдус чурумалдыг, ан-меян, аржааннары элбек, бай-байлактыг черлериниң бирээзи. Бойдустуң хайырлаан ол эртинезин камгалаары, хумагалаары, ажыктыг болдурары кижи бүрүзүнүң ыдыктыг херээ болуп турар.

Мөнгүн-оол САГДЫ.
Бай-Тайга районнуң экология болгаш бойдус курлавырының талазы-биле эргелелиниң даргазы.

Соон истээр, мурнун хынаар

АДА-ӨГБЕ БАЗА АРТКАН БИСТЕР

Тыва улустуң эрткен үеларде канчаар чурттап чораанын улуг салгалдың чогаалчылары Степан Сарыг-оол, Олег Саган-оол, Сергей Пюрбю, Кызыл-Эник Кудажы болгаш өскелер-даа чогаалдарында бижип көргүскеиин номчаан мен. Чүү дээр, бистиң ада-өгбелеривис кончуг-ла эки чурттап чорааннар-дыр ийин! Ам кандыг үеде келген-дир бис, кончуувусту?! Аныяк-өскен ок-бижек тудар, ында-мында өлүм-чидим, ыы-сыы, уё-човвуур, оор-сук көвүдээн, күштээр, күчүлээр чоруктар, оон туржук араганың кара аспаанче кирип бар чыдар бис. Та кандыг үеже бар чыдар улус бис ыйнаан.

Мен маная аныяк-өскевге өөредиг-даа болур-ла ыйнаан деп бодап, бүгү тыва чоя-биле дөмей ажылдап, амыдырап чораан арат өг-бүленің дугайын бижикседим. Мээн ачамның аразын Таачын, ачазын Дамба дээр. Олар бүгү назынын Хөнделенге, Көп-Сөөкке чурттап эрттиргеннер. Өг-бүле 5 оол, 6 кыс, шупту 11 уругларлыг болган. Олар бөдүүн үеде ыча хөй ажы-төлдү эктинден элетпейн, хырныдан аштатпайн, эртем-билиглиг кижилер кылдыр өстүрүп каннар. Хөөкүйлер бичии борбак өөнге, ада-иезибиле катай 13 кижи та канчап чурттап, өзүп келген ирги деп бодап кээр мен. Мээн ачам Кадыг-оол деп кижи, бо улуг өг-бүленің дөрт дугаар оглу болуп чораан. Бүгү назынында Кызыл-Даг суурну холу-биле тутчуп, тудугжу болуп ажылдап чораан...

Бир-ле катап шору кижи апарган, «ыча көвей улус бичии өгге сынмазлажып, кайы хире түреп өзүп келдинер че, ачай?» — деп айтырган мен. Арай эпчок айтырыпканымны соонда билген мен. Мээн айтырыымга ачам каттыра каап чугаалады:

— Оо, бисте түрээр чүү боор, уруум, харын тодуг-догаа, бай-шыырак өзүп келдивис, шээр малывыс хараган дег, кырган-ачанар Дамба аттарга кончуг ынак, үш аскыр өөр чылгылыг чораан. Шарыларывыс база турган. Ол аттардан мунар, ажылагый кылыр аттар база ангы турган. Эр улузувус эзенги тептер апарган-ла ачавыска дузалажып, чүү кылбас дээр, менден улуг ийи угбаларым Долаана биле Сержиниң шевери сүргей, ине сыптаптар апарган-ла даараныр турганнар, аразына дузалажыр, алгы-кеш чымчадыр, тон-хеп даараар. Ак сеткилдиг ажылдап-ла өстүвүс.

Бо өг-бүленің ажы-төлүн ада-иезин чажыдан эгелеп-ле ажыл-ишчи кижилер кылдыр өстүрүп каннар. Бир кезек кижилер хой кадарар, оолдар адазын эдерип, черни андазынбиле чардырып, тараа тарып, дүжүт ажаап ап, боттары ажыллап чораннар. Аалга артып калган улус алгы-кеш эттеп, чымчадып, ак чемден кызын чиир аржы, курут кылып ап чораннар. Эйчек, кидистерни боттары кылып, быжа берген тараазын бир демниг ажаап ап келгеннер.

Үвени билиптер апарган, ачамның кады төрээннерни көөрүмге шупту узун дуртсыныг, арны-бажы чараш шырайларлыг, хөй-ле кезин төрүмелинден дыдыраш баштарлыг улус чораан. Аразында аажок эттиг, найыралдыг, акым, дуңмам дишкен, оюн-баштак, каткы-хөглүг, кадык, шырак өзүп келгеннер. Оларның чангызының-даа эмчиге эмнедип турганын дыңнаваан мен.

30 чылдарның ортаа үезинде Дамба кырган-ачам улгады берген уругларын (17-18-19 харлыг) Бай-Тайгадан Кызылче аттарлыг барып чедирип, сургуул чериче киирип каан деп дыңнаан мен. Олары анаа эртем-билиг чедип, олчаан Кызыл хоорайда чурттап артып калганнар. Уруглары өглүгбаштыг кижилер болу бээрге, оларын деткип, база-ла аттарга шарылар эдлин болгаш өске-даа аъш-чемин чүдүргеш, Бай-Тайга — Кызыл аразынга чедирип берип чораан. Кырган кижи хөөкүй анаа чедир 5-6 хонук аттар-биле чоруп, чайның изинде, кыштың соогунда суг та кайы хире түреп чораан, ажы-төлү дээш ада кижиниң сагыш човаашкыны ол хире кызыгаар чок турганының херечизи ол деп үнелээр мен. Бо шагда Кызыл—Тээли аразынга чылыг, чымчак олуттуг автобузувус бүдүн хүн дургузында узун орукка чоруп кээрге, кижи шылагзына бээр, а мээн бо улузумнуң ыш, чай чок аъттыг аргыжып турганын кижи чүрек саргып сактып кээр-дир. Ынчалза-даа кырган-ачамның ынчаар түреп чорааны халас барбаан. Оон Кызыл хоорайда ажы-төлү, оларның уругларының уруглары шупту-ла дээди эртем-билиглиг кадрлар болуп, удуртур ажылдарда ажыллап чоруулары кайы хөй. Бо салгалды санаар болза Кызыл хоорайның тыва чурттакчыларының бир кечим хуузун ап турар, хөй-ле улус.

Кырган-ачам бежен чылдарның эгезинде, алдан хар ажып чорааш чорта берген. Ынчан кезек төрел бөлүк өглер чаңгыс черге чайлаглап турган бис. Бир-ле хүн чадагай хой кажаазын долгандыр хөй-ле аъттар баглап каан турар чораан.

Ынчаарда тыва чоннуң чурумнуу-ла ол боор, кижи чок апаарга ыыт-шимээн-даа үндүрбес, эзирик улусту кижи көөр эвес. Хамык улус дойлуп, хөлзээш тарай бээрге, кырган-ачамны көөрүмге көзүлбес, аал өөзиргей-ле чүве. Ынчан кырган-авамдан:

— Кырган-ачам кайнаар барды? — деп айтырдым.

— Ойт, өршээ, чаш чүвемни, ынча дивес, уруум, кырган-ачан «кызыл-дустай» берген, ам келбес...

«Кызыл-дустап» деп сөстү бир-ле дугаар дыңнааным ол. Кады сайзанактаар эштеримбиле кырган-ачамның аъттар тудуп алыр суунун ыдыындан бээр барып, дагже үнүп хараттынып, ынай-бээр дилгзинип, өлээн-не чоктаан эвес мен бе. Мээн оомну авам, ачам билип каапкаш, соксадып каннар. Кырган-ачам хеп-хенертен бурганнай берген дээрзин сөөлүнде билген мен.

Кырган-авам чоокка чедип чурттаан. Ол, 1972 чылда, 87 харлап чорааш мөчээн. Кайгамчык-ла чараш, чаагай амыдралды чурттап эрткен кижи! Ажының, хорадап, хыйланып турганын черле көрүп көрбээн бис. Борбак өөнге уругларының уруглары бир үе кезек улус канчаар-даа тенектеп кээривиске, бистерни кончуддаа көрбээн. Холу черле куруг олурбас, ажылгырын кижи кайгаар, кылбас-тутпас ажылы чок. Улуг хола хөнээндеп изиг шайы үзүлбес, аъш-чемин үнген-кирген чоонуга салыр, чугаакыр, хүндүлээчел чораан. Бүгү назынының иштинде ажылдан келген болгаш адаа чиик, кашпагай. Мен билип келримде-ле кырган-авам хүрен шырайлыг, чүве чугаалаанда каттырып чугаалаар, дыдыраш баштыг кижи чоржук. Оон-на ужурундан турган боор, оон ажы-төлүнүң хөй-ле кезин төрүмелинден дыдыраш баштыг боон, салгал дамчып келгеннер аравыста хөй.

Улус чоннуң чечен-мергени, тывызыы аайлыг эвес, кырган-авамның чингине адын шаандан бээр-ле адавас, оны «Чараш-кадай» деп шолалап алганнар. Ол шолазын ат кылып, назынының иштинде эдилээин ол. Кады-кожалары, чоок-кавы аалдар ишти-даа «Чараш-кадай» дээр чорааннар. Кырган-авам алдан хар ажып чорда безин арын-шырайы кыргызыг эвес, дырыщкактар безин чок, бажы дыдыраш кара хевээр чораан, Арага ишпес, таакпылавас, ажынмас-хорадавас чоруктун уржуу-ла ол боор. Сөөлгү аддан, чеден чылдарда кырган-авамны Кызылда уруглары кыш чоокшулап орда болганна чок аппаарлар турган. Хоорай черге кыштап алгаш, час чоокшулап орда, Бай-Тайгаже чанып кээр турган. Интеллигент ажы-төлдүг болгаш шорузу кончуг кижи: арыг-силиг кеттинер, аза-соора орус сөстер чугаалаар, ногаалар аймаан хамаанчок чиир, чечектер тарыыр...

Кырган-ачам хөөкүй уругларының уругларын көрген, кырган-авам уругларының уругларын көөрден, оларны азыражып-даа чораан. Кырганнарым он бир ажы-төлдүг деп үстүнде айыткан мен. Ам оларның салым-чолу-биле иомчукчуларны таныштырып көрейн. Түс черинден (Кызыл-Дагнын) чурттакчыларының чугаалажыры дег «Көп-Сөөктүң хүр Күжүгеттери» дээр беш алышкылар, үш утбашкылар соннуг-мурнуг чырык өртемчейден чарлып чорутканнар. Он бир алышкы-утбашкының эн-не хеймери Киим Дамбаевич эрткен чылдын декабрь айда, 56 харлыг назынында хенертен мөчээн. Күжүгеттер арбан сынмас, Көп-Сөөктүң чартыы болуп ажыл-иште баран болбушаан амыдырап, чурттап артып калганнар. Он бир кижиниң эн-не улуу Долаана Дамбаевна Момбужай Кызылда чурттап чоруур. Бүгү назынында мал эмчизи болуп ажылдап келген. Үстүнде чугаалааным дег, Бай-Тайгадан Кызылче өөренир дээш аъттыг келген кижи ол. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тывадан фронтуже чоруп турган аъттарны шинчип турган деп улузумдан дыңнаан мен. Ам бо хүннерде хүндүлүг дыштанылгада, чеден хар ашкандаа болза адак-бышкаа чиик, кашпагай, арны бажы сергелен, чараш кылдыр көстүр. Чайгы үеде дачазынга эртен дан бажындан кежээге челир ажылдаар чанныг кижи. Оон өөнүң ишти честем Маады Кимович Момбужай республиканың партия, совет органнарынга ажылдап шаг болган бо хүннерде бистиң арада-выста чок. Бир угбавыс Валентина Дамбаевна Люндуп кезээде каттырып чоруур кижи, база Кызылда чурттап чоруур, бүгү назынында дааранып ажылдап келген, алдан харны ашса-даа ынак ажылындан чарылбаан, дааранмышаан. Оон өөнүң ишти честем Монгуш Наадынович Люндуп «Шын» солун редакциязынга ажылдап чораан, чеден чылдарда мөчээн. Артып калган угбашкыларының эн хеймери хөглүг, чараш угбам Анна Дамбаевна Өлзей Чадаана хоорайда чурттап чоруур. Партия райкомунуң ажылдакчызы чорааан, ам хүндүлүг дыштанылгада. Алдан хар четседаа оон арын-шырайы ынча харны аная бербес, аныяксы аажок. Оон өөнүң ишти честем Шеми чурттуг кижи. Мерген Оспаевич Өлзей Чөөп-Хемчик кожуунга прокурор, улус судунуң шиитпирлекчизи чораан, чоокку чылларда «кызыл-дустаан». Олар — меңээ үлегер-чижек, дириг херечилер. Ынчангаш өгбелерим сактып, оларның буянныг херектерин дөзеп, арат-чонумга ачылыг түүлдерни кылыксап, амыдырап чоруур мен. Өгбелериннен өөренир, өскелерге үлегер-чижектиг болуру — амгы бо берге үеде кижиге чалгынчакпа ышкаш херек. Чаагай чанчылдар салдарлыг дээрзин чалыыларга чагыгаалыы.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайганың Тээли суур.

Мөгейиг

ТЕРГИИЛЕКЧИ

Бичии чоруур шаамда ол сестү дыннаарымга суртенчигдаа, хүндүлүг-даа кылдыр сагындыр турган. Чоянуң эне алдарлыг кижизин ынчаар адаар боор ийин деп бодап чораан мен.

Төрээн черниин чонунуң арызынга чурттап чораш, эн-не көскүлен кызымаккай ажылхерээ-биле оларның хүндүткелин чаалап алган, чоонуң амыдырал-чуртталгазы, төрээн черниин сайзыралы дээш бердинген, онзаланчак аажы-чаны-биле оларның кичээнгейин хаара тудуп чоруур кижилер кажанда-даа уттундурбас кылдыр кижи сагыжынга кеээ мөгеде артып каар боор ышкажыгай.

Мооң адаанда одурутларга чырыдар бодаанын кижинин мөзү-шынары шак-ла ындыг. Ам оон арын-шырайын, овур-хевирин чуруп көргүзүрин оралдажып көрейн.

Узун, шилгелек дурт-сыныг, чингежек, шөйбелдир арыныг, ийи караанын үстүнде хавак дүктериниң аразында үстүнден куду багкан ийи чингежек сыгыгларлыг, узун кырлан хаайлыг, үстүү эрнинде кара салдыг, куузумаар шыырайлыг, кижи ортузу чеде берген назылыг кижини бичиимден тура-ла эскерер турган мен.

Оон шимчээшкининиң дүрүгни, аваангыры, кашпагайы база өскелерден ылгалдыг. Ава-аазының, акы-угбаларының тураскаадын берген — сагыл четтирген адын Кежегелиг дээр чүве. Ол үүгүлү эрге-чагыганын бедик харысалгалыг ажылын кылып чораан болгаш ындыг турганы-ла боор, ол шагның хоочуннары дег толазы эт кылдыр шилчий бербээн. Ынчалза-даа оон адынга «Тергиилекчи» деп ат немежи берген. Кежегелиг-Тергиилекчи дижир турган чүве.

Ол шагда арбан, суму даргалары черле ындыг турган болгай, ай-айы-биле аалдан кезип, албан ажылы үчүлүп чоруп-ла бээрлер аан. Эртен аъттангаш-ла кежээ кээрлер болгай. Ынчангаш-ла ындыг турган боор, «Кежээ-келиир» дарга-даа дижир турган болдур ийин.

Шынап-ла, ол шагның актывчы кижилериниң чымыжы улуг, уйгу-чыдын чок турган чүве-ле болгай.

Кежегелиг - Тергиилекчиниң онзагай аажы-чаның чангыс чер-чурттуглары бо-ла чаптап чугаалажы берген турарлар. Оон дүрген шимчээшкининиң салдары-ла ындыг турганы ол боор, «херт-бурт» кыныып чораан ышкаш, ол хирезинде үргүлүү-ле ханы бодал бодап чоруур, арын-шырайындан-на илден.

Өгден үнер, кирерде эргиннии шыгырадыр чүктүүлей кагылаар, оон ындыг аажызын билир болгаш даштыыртан кылаштап орда-ла өгде орган улус бүдүү каттыржып эгелээр. Тергиилекчи кирип кээрге каттыржып орар эвес, кижи бүрүзү каткызын билдиртпес дээш, бүдүү ызырыыл, нугуштанып шаанга-ла кирерлер дижир-ле болгай.

Чогум-на уттундурбас улуг үнелел чүл дээрге, Тергиилекчи бодунуң чангыс чер-чурттуглары Сүт-Хөлдүң араттарының амыдыралы дээш, кызымаккай, эрестиг, шудургу, карак кызыл ажылдап чораанындa. Оон сөөлүнде ук сумуну удуртуп чораан кижилер Тергиилекчиниң үлегер-чижээн дорту-биле барымдаалап чорааның бодум-биле көрүп чордум.

Тергиилекчиниң салгалының дугайында чырыдар дээр болза, чеже-даа номну бижип каап болур.

Оларның улуг оглу — Доржу акый. Тываның эки турачылары-биле кады капитан Кечил-оолдуң эскадронунга улуг лейтенант эргелиг завод командылап киришкеш келген. Дайын шаңнаден келгеш-ле дыштанылга-даа чок улаштырла төрээн колхозунга ховутрактор бригадириинге ажылдааш, чыл бүрүде бедик дүжүттү өстүрүп, чорду.

Сүт-Хөл район душкениниң сөөлүнде өг-бүлезинин ажылынын аайы-биле Тандының Бай-Хаакка барып ажылдады. Доржу акый-биле 1962 чылдың чазынында Кызыл хоорайга ужуражып чугаалашкан бис. Ынчан кадының бакшыпап чоруурун хомудап чугаалап органын сактыдыр мен. Ол акый-биле эн сөөлгү ужурашканым ол болган.

Оон бичези Даржай акый, адазының соон салгаан, советтер ажылынга Тывада эн-не хөй чылдарда ажылдаанарының бирээзи. Оны бодунуң үезинде чуртунуң чону «быжыг корум-чурум тургузукчузу» дижир турганнар.

Дорту-биле чугаалаар болза, ол үезинде салым-чаланныг хөй-ниитичи чораан кижи. 16 харлыг турган-ла, Сүт-Хөл суму Советиниң секретарынга ажылдай бергенин сактыр-дыр мен. Назы четпээн бичии аныяк хирезинде-ле түс черниң чонунуң улуг чыыштарынга үнелиг саналдарны берип, ажылды, амыдыралды эки биличин хөөгүзе берген. Ол шагда Сүт-Хөл кожуунуң кайы-бир суму Советиниң ажылы кошкай бээрге-ле ону чорудар турган чүве. Бежен чылдарның эгезинде мен шеригден халажып чанып келириимге, Даржай акый Сүт-Хөл суму Советиниң күүскомунуң даргазы турган. Ынчан ону «Алдан-Маадырда корум-чурум кошкааган» дээш, ол сумунуң күүском даргазынче чоруткаанын билир мен. Ол анаа баргаш, арагачыларны, солдаачыларны, ажыл кылбас чалгаларны сумунуң чонунуң хуралынга тургузуп турган, кижизидилгезин эжижиткен. Оон эки дуржулгазын өөренип, өске девискээрлерге тарадып, ажыл-чорудулгага өжылдап турган.

Сумуда школа, эмнелге болгаш өске-даа албан черлериниң кышка удур белеткелдерин ол боду удуртур турган. Чурттакчылыг суурлар чаагайжыдылгазынга сеткил-чүрээ-биле бедиңнеп чоруур кижи. Суг-Аксы суурнуң кудумчуларында кырган теректерни көрүп каанымда, Даржай акыйның хүлүмзүрээн арнында ак диштери карактарымга чуруттунуп көстүп кээр ийин.

Тергиилекчиниң салгалы дыка хөй, мен оон чүгле ийи улуг оглунуң ажыл-амыдралын каксы таныштырдым. Өскелери төрээн суурунуң хүндүлүг хоочуннары боон ажылдап, чурттап чоруурлар.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ТОКИО. Делегейиин улептүр талазы-биле бедик хеңжүлделиг чеди чурттарының даштыкы херектер болгаш сан министрлериниң конференциязы Японияның шайысылалынга болуп эрткен. Ол конференция чедишкининг доозулган деп Японияның Министрлер кабинединиң чингине секретары Иохэй Коно медеглээн. 43.4 миллиард доллар түнүг хемчеглер-биле Россияның реформаларын деткиирин конференцияга чарлаан.

ВАШИНГТОН. Россияга 4.5 миллиард доллар хемчээлдиг чээли тыпсырының планын Бүгү-делегей банкызы белеткээн. Ук чээлиин дараазында он беш ай дургузунда берген турар ужурлуг. Ынчалзажок чээли тыпсыры Россияның экономиктиг байдалының эжижириндан хамааржыр деп, Бүгү-делегей банкызының тускай төлээлекизи Тим Каллен медеглээн.

НЬЮ-ЙОРК. Югославияның Эвилел Республиказының чазаа Каттышкан Нациялар Организациязынга дилег кылгаш, чурттун девискээринде дескен хөй кижилериин байдалын эжижиринче кичээнгейин угландырарынче делегей нинтилежилгезин кыйгырган. Югославияның Эвилел Республиказының чазаанын тускай дилег бижиин КНОнуң Айыл чок чорук чөвүлелинин документизи кылдыр оон штаб-квартиразында чарлаан.

ВЕНА. Россия Президентизинин тускай төлээлекизи болгаш Россия Федерациязының даштыкы херектер министринің оралакчызы Виталий Чуркин Югославияга чоруп турган үезинде Хорватияның президентизи Франьо Туджман-биле, Хорватияның даштыкы херектер министри Зденко Шкрабало болгаш Босния-да база Герцеговинада хорваттарның удуртукчузу Мате Бобан-биле ужурашкан. Югославияда узамдыккан берге кризисти таарыштыр шинтпирлээринин айтырыгларын ужуражышкыннар үезинде чугаалажып көрген.

ВАШИНГТОН. Даг Карабахта байдалды таарыштыр шинтпирлээр сорулга-биле тайбын чугаалажышкыннарны эгелээринче Армения-ны болгаш Азербайджанны Американың Каттышкан Штаттары база катап кыйырган. Армениянын болгаш Азербайджанның аразында чөрүүдээлиг айтырыгларны шинтпирлээринге күштү ажыглаарындан ойталаарынче удурланышкак ийин чурттарның удуртукчуларын Каттышкан Штаттар кыйырбышаан, тайбын чугаалажышкыннарны дагын эгелээрин саналдап турар деп, АКШ-тың күрдепартаментизиниң төлээлекизи Ричард Баучер медеглээн.

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының Айыл чок чорук чөвүлелинин хуралын даштыкы херектер министрлериниң деннелинге эрттирерин Россия Федерациязы саналдаан. Ындыг хуралды 1993 чылдың апрельдин сөөлгү он хонуунда эрттирген түрүп болур ийик деп, КНОнуң чанында Россияның локтаамал төлээлекизи Юлий Воронцов медеглээн. Нациналдар аразының болгаш шажын-чудулгаларының чөрүлдээлери күрүнелериин быжыг туруштуг чорууны божаннады бээрин болдурбас дугайында айтырыгны Каттышкан Нациялар Организациязының Айыл чок чорук чөвүлелинин хуралынга чугаалажып көөрүп Россия Федерациязы саналдап турар деп, доктаамал төлээлекчи чугаалаан.

ЖЕНЕВА. Душкен ССРЭнин эвилелдешкен республикалары болуп турган Арменияга, Азербайджанга, Грузияга болгаш Таджикистанга буянныг дузаламчыны бээрге акша-хөрөнгилериниң чедишпезинин үржүүнде боттанмас чыгай берген деп, Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретарының оралакчызы, КНО-нун дүрген дузаламчызын чедирерин удуртуп башкарар төлээлекчи Ян Элилссон дыңнаткан.

САН-ФРАНЦИСКО. АКШтың Алабама штадының губернатору Гай Хантыны ол штаттың административтиг төвү Монтгомери хоорайда судтап эгелээн, 200 муң долларны бодунга шигээдип ажыглаан деп, губернаторну бурууладып турар. Чонга буянныг дузаламчы кылдыр бээр сорулга-биле чыгдынган акша-хөрөнгилерни хуузунда чарыгдаан деп, күрүне члалакчызы медеглээн. Ол хире хөй түүнүг акша-хөрөнгилериин чамдызын Хант кажан губернаторнуң албан-дужаалынга киреринин ёзулалын эрттиреринге, бодунуң фермазынга бода малды садып алырынга ажыглаан. Бир эвес губернаторну буруулуг деп, суд саналаар болза, ону албан-дужаалындан үгле дүжүрер эвес, харын ийиден он чыл чедир хуусаала кара-бажында олуртур болгаш 10 муң долларга торгаар.

(РосИТА—СЧТА).

Соон истээр, мурнун хынаар

АГАРТЫНМААН «КОНТР»

Тыва Республиканың Айыл чок чоруунун яамызының архивинде 94 дугаарлыг истелге хөрээ бар. Ол херекте кирген кижи Эрзин, Тес хемнерниң белдириинден улуг ырак эвесте Бомбей деп черге 1901 чылда ядыы арат Пыжынның өг-бүлезинге төрүттүнген үш ооларының улуу Самдан Парчын.

Ону 1948 чылдың 7 айның 28-те, аалы Чинге-Адырның Кызыл-Одуруг аксынга чайлап турда, хеп-хенертен ИХМ-ниң ажылдакчылары тудуп алгаш, өнчү-хөрөнгизин дамзылаан. Ынчаарда ол 47-ле харлыг турган.

Ээзин ышкынган өгде 15 харлыг Нина, 13 харлыг Даасырчан, 7 харлыг Вера деп уруглары-биле ам-даа чүгле 41 харлыг кадайы Дарзыг Шидимаа өскүссүрен, өрү көөрге дээр ырак, куду көөрге чер кадыг, каргыштыг човуланга туттура бергеннер. Артканалгаанарга кижизиг эрге турбас: эт-хөрөнгини, мал-маганы дамзылаан. А «чогуур чернин» чөпшээрели чокка оон чангыс анай-даа чирип болбас. Дүүн чаа-ла тайбын, чедимчелиг чурттап орган өг-бүле үүрүп, хеп-хенертен ИХМ-ниң ажылдакчылары тудуп алгаш, өнчү-хөрөнгизин дамзылаан. Ынчаарда ол 47-ле харлыг турган.

Ол херекте киргеннерниң аразында бодунуң күжү-биле четчир амыдыралды тургузуп алганнарның бирээзи Самдан Парчын чораан. Ону тудуп алырда тургускан акт ёзугаар алырга, 16 бода малдыг, 25 чылгылыг (бир аскыр өөрү), 177 хой, өшкүлүг, 6 тевелиг турган. Ол эрес-кежээ-даа, анчы-дыынчы-даа кижи чораан. Бо бүгүнү бодунуң кызыл күжү-биле чедип алган, ол үеним-биле алырга, ТАР-ның ортумак байларының бирээзи. Аныяк, бичии шаанда моол бижикти өөренип четтигинкен, улус төрезинин уг-шинн чоорту биле берген, а оон эге чылдарындан-на чаа ёзунун хайныышкынныг ижинге киржип, чазак-чагырганың онаалгадаалгазын кызымак күүседип эгелей берген.

1922-23 чылдарда ТАР-ның Сан яамызында, 1923-25 чылдарда Даштыкы херек яамызында, 1925-26 чылдарда ССРЭ-ге ТАР-ның элчин секретарынга, 1926-1927 чылларда ТАР-ның Тес-Хем кожуунуң даргазынга, 1927-1930 чылдарда Сан яамызының үйдүрүг-каайлы эргелелиниң даргазынга ажылдап чорда, «барыын үзелдиглер»-биле демисел үезинде үйдүрүптерге, төрээн черинге чанып келгеш, 1934 чылга чедир хуу ажылагыйыга түүда, ону Тес-Хем кожуун чагыргазының бухгалтериинге ажылдаткан. А 1936-1939 чылларда Культура яамызының улуг бухгалтериинге ажылдап тура база үйдүрткен.

Төрээн черинге чанып келгеш, Бай-Даг ның Кочетов аттыг МЧАЭ-зиниң кежигүнү, а кезек үеде даргазы-даа турган, 1948 чылда бүгү Тывага колхозтажыышкын дугайында «изигленип» турар үеде Самдан Парчын оон чыла калбаан. Амгы «Чаа оруктун» эгезин салганнарның бирээзи, а ол ажыл-херекке ажыр-ара частырыгларны өскелер-биле денге үлешкен...

1938 чылда калбарган калчаалыг репрессияның чалгыы болгаш оон уланчызы 40-50 чылларда улам калчаарап, «чоннуң дайзыннарын» илередири, тудары, байысаары, судтаары кайгамчык «шалыпкын мергежилдиг» апарган. Самдан Парчынны РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунуң 58 үүлүнүн 10-гу пунктузунуң 1-ги кезээ-биле, 59 үүлүнүн 1-ги пунктузунуң 7-ги кезээ-биле ханы политиктиг херекке «киргеш», ук херекти бир ай ашкалакта дооскан. Самдан Парчынның хөрээн көрген бирги судка Крохинаның даргалааны-биле арат төлээлери Тодышева, Макарова олар киришкеннер.

«Орус болгаш тыва кижилериниң аразынга националисчи өжээнней чоруктарны кыпсырынга идепкейлиг дээш база партияның, совет эрге-чагырганын чорудуп, турары хемчегларинге удур антисоветчи буржуаз-националисчи суртаалды чоп ортузунга доктаамал чорудуп келгени дээш» 10 чылда шынгыы хорудаалга болгаш ол хуусаа төөрге, 5 чылда эргезин казааш шөлүүгге шииткен. Бо айылдыг оруукче ону ол үеним «шиваишкиннери» — оон чангыс черчурттуглары үш кижи «кыр идин» каннар, а оон «шанналы» 130-130 рубльди-даа алганнар.

Алызында хөйну көрген, амыдыралдың кадыг-берге оруктарын эртип чораан кижи болгаш, буруудаткан ялагадаа, үнген шиитkелге-даа шынгыы удурланган. Ол бодунун буруу чогун илередип, РСФСРниң Дээди судунга чаргылдажырга, херекти дедир эгиткен.

Тес-Хемнин Самагалдайга область судунун үүгүшкүнүг хуралынга 1949 чылдың 6 айның 29-та база катап область суду Даваанын даргалааны-биле көрген. Оон кандыг-даа өскерлиишкин болбаан, эрги шиитkелди хевээр бадыткаан. Самдан Парчынның сөөлгү билдириишкининде мындыг одурутлар бар:

«РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунуң 58, 59 үүлдериниң 10 болгаш 7 пунктулары-биле ийи удаа шиитkирип турар Самдан Парчын мен бо херектин дугайында кемзиниң хүлээр кандыг-даа кем-буруу кылбаан, актыг хамааты ийик мен. Чүгле мээн-биле өшөжээннинг херечилериниң политик талазы-биле күрүнеин мурнунга ак сеткилдиг кижилер боол чагдынып турар, нс чок меге көргүзүглериниң барымдаалап буруудадып шиидип турар херекти кажан-даа хүлээвес мен.

Харын өске талазы-биле мээн хүлээп болур үүлдерим болза:

— Кадыг-даа белеткел чок быдартай ажыл-агыйлыг араттарны колхоз кылдыр организастаар деп турган сен дээш;

— МЧАЭ-лериниң туразы-биле колхоз ышкаш 15 аът, 12 ниек, 70 шаа шээр мал болгаш өске-даа өлүг-дириг эт-хөрөнгини каттыштырган дээш;

— херечилериниң антисоветтиг националисчи чоруктарын истелге черлериниге мурну-биле дыннатпайн, шуут ажык демисел кылган дээш буруулуг боол болур мен...».

Чоннуң база бир ак сеткилдиг оглу Самдан Парчын мындыг чыгаг-нүүлге киргеш, барык 7 чыл ажыр кара-бажынга олуруп турда, хеп-хенертен оон хөрээн 1955 чылдың январь 15-те катап көдүргеш, Тыва областың ИХМ черинин ажылдакчызы улуг лейтенант Федоров мындыг түүнел кылган: «Судтуң баштайгы шиитпири-биле чөпшээрежир».

Область судунуң херектер эде көөр талазы-биле комиссиязы 1955 чылдың февраль 16-да үстүүде түүнелди бадыткап каан. Ынчангаш ол херекте прокурорнуң удурланыышкыны-даа, судтуң шиитпири-даа чок, ам-даа агартынмаан...

1988 чылда репр

КӨДЭЭ ЧЕРНИҢ ЧОГААЛЧЫЗЫ

Хөй чүвени кылып чораан, ынчалза-даа чогуур эки үнеделге таварышпаан, эскертинмейн барган кижилер дугайында хөй-ле чагаалар «Шын» солуунга үнгүлээн. Ол бүгүнү кичээнгейлиг номчаандаа мен. Бо чылдың март 6-да «Улуг-Хем» районнар солунунга Хайыраканда хоочун мөге, бижикчи, Бичеоол Монгул-оолдуң «Чаа-Хөлдүң ыраажызы» деп эгелиг үүлү үнүү. Ону база кичээнгейлиг номчуп көрдүм. Ук үүлдү демги чогуур эки үнеделге таварышпаан кижилер дугайында чугааның уланчызы деп болур хире. Ында автор тыва чогаалчы Өлчей-оол Монгуштуң дугайында чылыг, чымчак сөстерни бижип турар болду. Мактал-шаңнал ап көрбээн чогаалчыга кандыг-бир хүндүлүг ат тыпсырын база саналдан турар кижи-дир. Мен ону бүрүн деткиир кижи-дир мен. Ол ышкаш чогаалчывыс удавас алдан харлаар болгай. Чогаалчы-биле чаңгыс суурда чурттап чоруур бистерден эвес, өскээртен ыдыг санал үнүп келгениге арай эпчоксуна-даа бердим. Чүү-даа чүве хажыызындан эки көстүр деп чүве ол-дур ийин.

Биче шаанда озал-ондакка таварышкаш, амыдыралының аар-бергезин көрүп эгелээндаа болза, ону шыдап эртип, билдингир чогаалчы болу бөгөн инвалид, пенсионер кижиниң намдары узун болбайн аан. Мен ону төөгүп бижиир соруга салбадым. Адар-Төш деп арттыг, Сесеге деп сыныг Ак-Хемге төрүттүнгеш, чалыы шаандан эгелеп бо Ак-Турутга кээп чурттап эгелээн. Мында барык 40 чыл чоокшулай берген кижиниң амыдыралы биске эки билдингир бол, пат-ла каракка чаңчыгып калганы ол чүве ийик-пе, эскербейн чоруурувус ол чүве-дир. 1983 чылда ооң ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү болу бергени анаа-ла-бир чүве эвес-ле болгай. Аңаа чогаал-ла бижиптер кижилерни шуптузун хүлээп алыр турган эвес. Ол ам-ооң шаа номнарның автору. Ооң номнары ном садыгларының делгиирлериниг үр черле чытпазын эскердим. Номчукчуларның сонуургалы моон-на билдингир эвес бе?

Бодум хуумда ооң «Чаа-Хөлдүң айдыңында» деп аттыг шүлүктериниң баштайгы чыындызындан эгелээш, «Кокпалар», «Сүзүглелим», «Назын», «Кижи хөөнү», «Демисел» деп ёзулуг улусчу дыл-биле бижиттинген эки номнарын катап-катап номчаан мен. А чон аразындан чыып чорааш, чогаадып үндүргени «Хөөрээрниң чугааларын» сонуургавас кижи кайдал? Ол чугааларны кашкаш салгалдар сонуургап номчуур дээрзинге бүзүрээр мен. Монгуш Өлчей-оол шүлүк чогаалынга бодунуң күштүүн ылап бадыткаан. Шоодуглуг кыска чечен чугааларга база салым-чаяанның көргүскен. Ооң кадында ол шыырак очулдурукчу. С. Есенин, А. Блок, А. Прокофьев, Т. Шевченко, П. Тельпуговтуң шүлүктерин, чечен чугааларын, моол, алтай шүлүкчүлериниң чугаалдарын чиигине тыва дылга очулдуруп шыдаан чогаалчыдыр.

Тывада чурттап чоруур чогаалчы өөрү А. Емельянов биле С. Козлованың Тыва дугайында хөй шүлүктерин очулдуруп парлаткылаан. Ооң очулдурган чогаалдарын моон-даа ыңай уламчылап болгай эртик. Ооң аңгыда чурттап чорууру бо суурнуң ураан түүл ажылдакчыларының дилегдериниг дыңнаңгыр болуп, эвээш эвес шүлүктерни, кожамыктарны чогаадып берип турганын билир мен. Ону олар кайын уттуп каапканнар деп. А Улуг-Хем кожуунда «Улуг-Хемниң чалгыглары» чечен чогаал бөлгүмүн элээн үр үеде удуртуп келгенин ооң киржикчилери чылыы-биле сактып чорлар боор.

Бир катап чогаалчыга ужуражы бергеш, ооң мындыг айтырыг салган мен.

— Кызында чогаалчы эшөөрүүнүң хөй кезин алдарлыг ат-сып алган боор чүве-дир. Чамдыызы мырыңай ийи-үш янзызын алган, силерге үүге бербээн үвел, Монгуш Кунгаавич? Черле ынчаш шаңнал четтирип көрген силер бе?

— Төпте эвес, ырак көдээде кижи ышкажыы үүл, меңээ ындыг ат канчап чедип келирил аан. Черле ынчаш, алдарлыг ат берриптерге чогаалдары база алдар-сураглыг апар-бас-ла болгай, номчукчулар үнелээр. Бо-ла чораан назынымда ийи хол шагын белекке алган мен, ол-ла ийин. Бирээзин 50 харлаанымда, бирээзин Тыванның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чылында бергенвер, ол шактарым ачызында эрте турып, орай удуп, чогаалдарым бижип келгеним бо ыйнаан — дээр чораан.

Бүгү назынын көдээге чурттап, ажылдап эрттирген чогаалчы эжим шаңнал-мактал-га сүмелеп кириптер дидим чорук Тыванның Чогаалчылар эвилелиниден канчап тывылбаан чоор деп хараадап бодаар-дыр мен. Амыдыралчы болгаш онзагай чараш чогаалдары-биле мун-мун номчукчуларның хүндүткелин чаалап алган кижи алдан хариңа эргиниге чедир херекке алдынмаска, эскертинмеске хомуданчыг-дыр.

Зотов МОНГУШ.

Ак-Туруг суур.

Федор Иванович ДАЖИ

Иштики херектер органнарының хоочуну, иштики албанның халажылгада полковниги Федор Иванович Дажы 1993 чылдың апрель 18-те хенертен мөчээн.

Ф. И. Дажы 1934 чылдың апрель 17-де Тес-Хем районнуң О. Шынаа суурунга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Бодунуң күш-ажылчы оруун 1953 чылда О. Шынаа эге школазынга башкы ажылындан эгелээн. 1955-57 чылдарда Совет Армияның хүрээлеңинге алган эрттирген. 1957-61 чылдарда Самагалдай ортумак школазынга башкылап, Белдир-Арыг сес чыл школазын директорлап ажылдаан. 1961-1964 чылдарда ВЛКСМ Тес-Хем райкомунуң бирги секретары, Тес-Хем райкүүском даргазының оралакчызы болуп турган. 1964 чылдан 1971 чылга өдир СЭКП Тес-Хем райкомунуң бирги секретарынга ажылдаан.

1971 чылда СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң доктаалын ёзугаар Тыва АССР-ниң иштики херектер министериниң оралакчызынга ону бадылаан. 1983 чылдың июньда ИХЯ-ның ЭККЭ-ниг кижизидилге-күш-ажыд албан черинің салбырының начальнигинге томуйлаткан. Ф. И. Дажы 1988 чылдан бөөр хүндүлүг дыштанылгаже үнген болгаш шериг хевин кедер эрелиг турган.

Иштики херектер органнарынга ажылдап турган чылдарында бодун төлептиг ажылдакчы ыылдыр ол көргүскен. Ф. И. Дажы хүн бүрүде күш-ажылынга идея талазы-биле быжыг туруштуг, бедик культуралыг, ажылдап билир арга-иргежилдиг, коллективтиг ажылды башкарып шыдаар, бодунуң принциптеринге шынчы чоруун болгаш моральдыг быжыг бүзүрелин, кижилер-биле доктаамал харылзаалын, кижилернің эрге-ажының, херегледерин чугулаан билирин бадыткап чораан.

Бодунуң удуртулгазынга турган ажылдакчыларга, кады ажылдап чораан эшөөрүнге практиктиг дузаны үргүлүү көргүзүп, иштики херектер органнарының ажылдакчыларының, республиканың чонунуң хүндүткелин чедип алган.

Албан-хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип келгени дээш «Албан ажылын төлептиг кылганы дээш» деп медальдың III, II, I чергелеринге, «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле, «ИХЯ-ның алдарлыг ажылдакчызы» көрек демдээ-биле шаңнаткан.

Ф. И. Дажы амыдыралга өөрүшкүлүг, идепкейлиг, чагаай болгаш биче сеткилдиг кижи.

Федор Иванович Дажының дугайында чырыткылыг турасканал бистиң чүректериваске кезээде өртар.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң Коллегия кежигүннери В. Б. Кара-Сал, С. С-Б. Монгуш, Д. К. Куулар, Ш. М. Шойжун, Д. Б. Ховалыг, П. В. Сосков, Р. Д. Нугис, Б. А. Узум, В. П. Хомутов, Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы милицияның халажылгада полковниги П. П. Селиванов.

Чоннуң аас чогаалы

КОЖАМЫК КӨРҮЛДЕЗИНДЕН

Сөөлгү үеде тыва чоннуң шажын-үдүлгези, чаагай чаңчылдары, аас чогаалы нептереп, хөй-биле солун, сеткүүлдерде чыыттынып турары өөрүнчүг. Үе-дүптен чыгдынып келген чоннуң чечен-мергеи аас чогаалын, хөгжүм уран түүлүн катап диргизип, камгалап хөгжүдүп амгы культураның сайзыралы негеп келген.

Бай-Тайга районнуң Тээли суурда аас чогаал төвүн турган. Чоннуң аас чогаалын чыып алыр сорулга-биле чоокта чаа суурнуң албан, организациялар аразында кожамыктар көрүлдези тускай программа ёзугаар болуп эрткен.

Көрүлдениң кол сорулгазы — үндезин культураны оттурары, кожамыктарның утка-шынарын бедидери, ону кижизидилге хереңге ажыглаары. База ол ышкаш чечен-мергеи салым-чаяанныг кижилерни илередири. Көрүлдени хоочун башкы Кылдаа Байыровна Торуш кожамыктарың утка болгаш чечен-мергеи угланышкынының дугайында чонга таныштырып ажыткан. Ол боду аржаан-хемнер, бойдус байлаан мактаан кожамыктарны ыралаан.

Дараазында сценага Тээлиниң бир дугаар школазының башкылары тыва хептерлиг үнгүлеп келген. Көкеш Серидовна Серен-Чимиттиң «Кожамык — сагыш-сеткилдиг чаалгазы» деп сценарийин күүсеткеннер. Оортан мону сонуургадып киирикседим.

Аржаан сугну ижеримге,
Аарыг-аржыым эттине бээр.
Арга-эзим киреримге
Амданныг кат аксым долар.
Уруглар бичии турган-ла,
улуг улусту өттүнүп ырлаарын көргүскени:
Чараш даштыг тайгаларым,
Сайзанактаар шынааларым,
Өдек өглээр кажаа иштп
Өөр көвей хойларымны.
Аштаза-даа, суксаза-даа
Алаак-Көп-Сөөк чуртум
херек.
Аттынза-даа, чаңназа-даа
Ак-ла баштыг авам херек.
Өскүс калган ажы-төлдер
сагыш-сеткилин үргүлчү кожамык ырлар-биле илередип чораанын ырлааны:
Авам хөөкүй чораан болза,
Ала караам хөглүг чораай.
Ием күжүр чораан болза,
Ийи караам чырык чораай.
Кырып-чөнүй бергенин илередип ырлап чораанны:
Кыпсынчыды кырый
бердим.
Хырын аартыы болу бердим.
Хырын аартыы болдум-на
дээш,
Кызыл-тынын кижи
канчаар.
Башкыларның ажылы чай чок, чымыштыг-даа болза, бо көрүлдеге онза идепкейлиг киришкеннер. Оларның иштинде Байлак Чүлдүм, Айлаң Достай-оол болгаш өске-даа башкылар шыгараан.

«Белек» уруглар садының болгаш уругларның спорт школазының ажылдакчылары тыва өг иштиниң хереклерди-биле, чылдың он ийи аттарының хевирлерин хаалаларга азып алгаш, боттары сүттүг шайны ижип олургаш, кожаннаанар.

Черим, чуртум
каастакчызы
Чечээ-ле дег, шинии-ле дег,
Сеңээ-меңээ арттырып
каан,
Чечен сөстүг кожамыы-дыр.
Улус чондан ужукталган
Уран сөстүг кожамыындан
Уярадыр бадыраалы
Уян сеткил таалазын —
даэн сөстер-биле Бичей Шагдыровна Сат эгелээш, «ойтулааш» оюнунуң ырызын, янзы-бүрү кожаңнарга оол биле уругнуң чоруу чогуп, өгленип турарын, өөнде аъш-чемин салып, чонун хүндүлеп турарын, чаа өгде йөрээл салып, өгленгеннерге аас-кежиктп күзеп турарын кончуг чараш ойнааш бардылар. Чижек кылдыр кезек одуруглардан бижип көрейн.

Оолдуң ырызы:
Сылдыс үндү, шолбан
үндү
Шылай бердим, түрей
бердим.
Шыва тонуң эгиннепкеш,
Шымда, уруг, декте, уруг.
Кыстың ыры:
Ооргазы бедик боорга,
Ояланы мунуксаар мен.
Ол-ла чаңы таптыг боорга,
Ортуи караа барыксаар
мен.
Өгленчип алганда:
Арным чуную алыр черим
Алдын-Булак, Мөңгүн-
Булак.
Анай карам чиир чемя
Аржылыг чөкпек чүве.
Малчын өг-бүленин:
Догду хойнуң хураганын
Дозуп аар бис, хөнеп аар
бис,
Довук ышкаш ажы-төлдү
Доруктуруп алыр-ла бис.
Чаа өгленгеннерге йөрээл
тудары:
Сагган сүдү хөлбең-хөлбең
Савазырап турар болзун.
Сарыг баштыг уруглары
Сайзанактап турар болзун!
Кулун, чаваа баглаажынга
Бажын савап турар болзун.
Хуунчукта итпек, хойтпаа
Савазырап турар болзун!
Нинти ыры:
Какпак тейге, эңмек тейге
Кажык тыртып ойнаалыңар.
Каш-ла чүзүн малывысты
Ынаар чалап алыылыңар.
Эңмек тейге, какпак тейге
Эдискилеп ойнаалыңар.
Эрээн шокар малывысты
Ынаар чалап алыылыңар.
Амыдырал-чурттаалгазы
Ак-ла сүт дег арыг болзун.
Аралажып үнчүп-киржир
Арбын көөй чоннуг болзун!
Шоодуглуг болгаш шүгүмүүлелдиг кожаннар:
Боошкуну самдар оолдар
Бооп чадап олур-ла боор.
Боостаазын соктаар оолдар
Ырлап чадап орган-на боор.
Инек сагбас, саан сагбас,
Тенекпейни сеня чоорул,
Ине тутпас, даараныас
Чалгаапайны сеня чоорул.

Конкурстуң түңнелинде бирги черни «Белек» уруглар сады болгаш уруглардың спорт школазы, ийнги черни Тээлиниң № 1 школазы, үшкү, дөртку черлерни «Аян» болгаш «Сайзанак» деп бөлүктер ээлээн.

Бо конкурсту көргеш байтайгажылар боттарының аразында талантылыг кижилернин барын, тыва аас чогаалының эгээртинмес байлаан магадаанар.

Раиса КЫРГЫС.

Тээли суур.

МӨӨРЕЙ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Тыванның Чогаалчылар эвилелиниң, «Улуг-Хем» сеткүүлдүң, Улусчу чогаадылганың болгаш уран-шеверлер төвүнүң организацияны «Уран сөстүн мөөрейи» деп чогаал кежээн солун байдалга эрти. Бо мөөрейни чылдын-на эрттирери планнап турар чүве болганда, дараазында мөөрейни кандыг хевирлиг эрттирзе эки ирги деп айтырыгга хамаарыштыр бодумнуң хууда бодалдарымны бижикседим.

Бир-ле дугаарында, чарлалды эвээш-ле дизе бир ай бурунгаар чарлап дыннадыры чугула. Чүге? Кандыг-даа мөөрейге үе болгаш белеткел херек болгай. Мөөрейни эрттиреринге жюри кежигүннери кол рольду ойнаар болганда, олар кайы-даа талага хамаарылга чок кижилерден тургустунган турар ужурлуг.

Мөөрей эртип турар үеде шак-үе-биле кызыгаарлаашкын ыяап-ла турар ужурлуг. Бир кижиге 2 минута бээр бе, азы оон хөй бе? Ону албан дорт тодарадыр, чүге дизе киржикчилер хөй-дүр. Уран номчулгага кандыг чогаалдарны киирзе чогуурул? Чаңгыс ийикпе, үш кижиден хөй эвес киржикчилерлиг литература-музыкалыг композицияны киирери чугула хире. Мөөрейге «Төрээн черим, төрээн дылым» деп композицияны бөлүк студентилер күүсеткеш, төлептиг шаңналды алды, солун чорду, магададым. Конкурска шүлүк чогаалы көскү черни эзлээр ужурлуг. Төрээн чурт дугайында, лириктиг шүлүктер, амыдыралдан эскериглер, басня дээш, бон-даа ынай... Адактың сөөлүнде кыска хемчээлдиг проза чогаалындан үзүндүлерни, балладаларны киирери чугула.

Мөөрейни эрттиреринге элээн каш кезектен тургусса эки ышкаш, Тодаргайларга, номчукчулар, эгелеп чоруур аныяк чогаалчылар, өөредилге черлериниң студентилери, башкылар, ажылчыннар, профессионал чогаалчылар, артистер. Чогаалчылар, артистер мөөрейге киржир ужурлуг. Оларны хоруур деп үүл окта шын эвес. Олардан өөренир болгай. Мөөрейни шак мынчаар эрттирер болза, ооң шынары эки, жюриге-даа чиик болур ийик.

Мандып-оол БИЛЕН-ООЛ.

Баян-Кол суур.

СОЛУН-ООЛ БЕ, СОЛУНОВ БЕ?

Бистиң черниң чону хөктүг улус ийин. Бир чамдыызы бо кижиге безин шала чиктиг дыңналыр ат-баштыг-даа боор: Зайцев, Чумаров, Каганович, Медведь, Солунов. Паспортта шуут-ла ынчаар бижип каан чүве-дир ийин. Ооң кырынга анаа-ла ада-иезиниң, төрээн чонунуң чаяап, адап бергени тыва ат-бажынга «ов, ев» деп орус аян-биле ийи үжүк кожуп алырлары база бар: Сүгдуров, Сагаачев дээн ышкаш.

Ындыг чижектер чүгле мээң өскен-төрээн Эрзинимде эвес чорду. Ийи чыл бурунгаар Тывада туржук, а бүгү Сибирь черде эң чараш бойдус чурумалдыг курорттарының бирээзи «Үш-Белдирге» дыштанып чеде бргенимде, улус бир шевер холдуг дирткен, кылбас, тутпас чүвези чок, бедик мергежилдиг механик кижиниң дугайында чугаалашкаш-ла, «Парамзин» деп каап турар мындыг. Мен эгезинде ону Ак-Довуракта «Тыва даг-дүгү» комбинатның чиигине директору, мээн чоок таныырым Г. В. Парамзиниң-не ха-төрели-дир аа дep бодап каан мен. Каткан-хувураанын, сөөлүнде билдингени, анаа кандыг-даа хамаарылга чок. Барамзи дээр, арта тыва кижи болган болбазыкпе.

Ам «буганы мыйызындан сегирип аалы» шүве. Чоокта чүве ийин. Мурнуу зонада кожуунарның бирээзинде совхоз директору бир эжим болур кожам Валерий Монгушевич Сайниттиң дугайында мээн Кызылда бажынымдаштынга демгини дуюкаа көре тыртып кааш хөлчок каткы-хөглүг хөөреп үнду-ле:

— Энир, мындаа бир найысылалдын эзт комбинаттынга каш мал дужааптар дээш дуруржулга кылып келдим де. Директорнуң эжиниң аксында В. М. Сайнит деп ат көргеш, соктааш кирдим-не. Даргаы мен эгезинде кандыг-бир башкир, татар кижи кылдыр бодаан болбазык мен бе. Кирер чөпшөөрелди ап, эргинни арта базып кирип көөримге, татары, тывазы, көрей-даа билдинмес, аныяк, ак шырайлыг, ындыг улуг эвес дурт-сынныг, тырын даргa делгем өрээлдин дээ дерунде саадап олур-ла. Кандыг кижи дээрзин хаваанда бижип каан эвес, демги «чажыт фамилия» мени ала-чайгаар орустаарынче албадапты дивес сен бе. Ынчаар-ла сыныг орус дылга келген херээмни тайылбырлап-ла эгеледим. Ол үзе кирбеди-даа. Харын харыызынга чугаалаңып үүп келзе-ле, тыва кижи болган. Орта мырыңай «дылым агарып» калган болгай.

Үстүнде таварылгага көңгүс удурланышкак бир болуушкун элээн каш чыл бурунгаар Самагалдайга районнуң хереглекчилер нинтиделиниң даргазының кабинединге болган дижир. Ынчан арга-дуржулга солчуру-биле кожазы Эрзинден база-ла райпо ажылдакчылары келген турган. Аалчыдар хуваттынган аайы-биле Тес-Хем райпозунуң ол-бо адырларында ажыл-иштиң ол үнде туруп турар байдалының талазы-биле көрген-билгенин түннел хуралга сайгарып, тус-тузунда сес алганнар. Эзлчег ам Эрзин столоваязының аныяк повары Вера Борисенкога келген чүвең иргин. Ам фамилия-биле арын-шырай бүрүн дүгжүп турар, артында күскү бышкан арбай тараа дег алдын-сарыг баш дүктүг кижи боорга, хурал башкарып орган таныызы даргa аңаа орустап сес берген. А демгизи «Өөренген чаның канчаар, өртээр эвес, баглаар эвес» дээри ышкаш тывалап чугаалап, чаа-ла эгелеп бар чорда:

— Ажырбас, ажырбас, орустаптынар —деп Кызылдан Тываның хереглекчилер нинтиделиниден келген төлээ сагыш човаанзыг сүмелээн.

В. Борисенкода, хөй дыл билир кижиде чүү боор ийик, ол:

— Ажырба-ас, чүгле тывалап, орустап, украиннеп эвес, а херек болза моолдап-даа чугаалап болур мен, даргa Силернин, ол ышкаш мында олуржуп турарларның чаңдыктары ону билбези харын шаптыктаар-дыр. оон башка аксымга ам безин эптежип кээп тур, аргажоктан, арай деп-ле туттунуп тур мен— дээн дээр болгай.

Седип МОНГАЛ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Бурунгу Тываның 9 кожуунунуң төвү — Самагалдай 1993 чылдың август 21-де тургустунганычдан бээр 220 чыл оюн байырлаар. Аңаа уткуштур 1993 чылдың апрель 23-те эртенгинин 10 шактан дүнекинин 24 шакка чедир Самагалдайга болур ачы-дуза марафонунга идепкейлиг, буян сеткилдиг, угаан-сарыылдыг киржиринче бүгү Тываның чонун кыйгырып тур бис.

Ачы-дузаламчы киирериниң адрези: **Самагалдайда Россельхозбанк, агар саны № 70101 «Марафон-220», код 264040, мфо 005161404.**

Самагалдай көдээ Соведи.
Самагалдай суур чагыргазы.

ОРНАП ТУР МЕН

Кызылдың «Спутник» микрорайонда ийи өрээллиг квартираны (херим иштинин тудуглары, огород участогу бар) чаагайжыдылгалыг ийи өрээллиг квартирага орнап тур мен. Харылзажыр телефону 2-60-46 (17.00 шактан соңгаар).

КИНО

АПРЕЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дываажан оранындан келген полицейжи» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00. Видеозал: «Сагындырыг» 9.40, 11.40, 12.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Оваарыып көр, Василек!» 9.00, «Ак ноян көжу» 10.30, 12.50. «Өске өртемчейден келгеннерниң черге ынакшыл ужуралдары» 15.10, 17.00, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ужуралдар фирмазы» (АКШ) 14.00, 16.10, 18.10 шактарда.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы, ооң эдип чазаар херектер болгаш социал эгидилге албаны иштики херектер органнарының хоочуну, иштики албанның халажылгада полковниги

Федор Иванович ДАЖЫНЫҢ

1993 чылдың апрель 18-те хенертен мөчээнин харадаал-биле дыннатпышаан, ооң төрелдериниг болгаш чоок кижилериниг ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Бай-Тайга район чагыргазының социал камгалал кылдызының улуг инспектору, социал камгалал албанының хоочуну

Клара Иргитовна КАРА-ООЛДУН

мөчээнин район болгаш Тээли суур чагыргалары дыннатпышаан, ооң төрелдериниг база чоок кижилериниг ханы кажыдалды илергейлеп тур.

«Шамбалыг» совхозтуң бухгалтери

Галина Тимуровна ОНДАРНЫҢ

озал-ондакка таварышкаш мөчээнин совхозтуң администрациязы, Шамбалыгның чагырга чери, көдээ Соведи дыннатпышаан, ооң төрелдериниг, чоок кижилериниг ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Каа-Хем районнуң «Бурунгаар», «Енисей» совхозтарынга үр чылдарда бухгалтерден, санакчылап ажылдап чораан күш-ажылдың хоочуну

Бичик Ширинович САЛЧАКТЫҢ

мөчээнин ооң Кызыл хоорайда чурттап чоруур эжимдери дыннатпышаан, акывыстын өске-даа дөргүл-төр ыдериниг, чоок кижилериниг ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын-солунунуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. Г. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр черге 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, политикал-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-17; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; өчүлга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар—3-41-9; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада тайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның турушу-биле аңгыларын болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240. Чагыг № 73.